

A
PROTESTÁNS GRADUÁLOK
HIMNUSZAI.

Bárdos Albert Kornél

doktori értekezése
a magyar irodalom tárgyköréből.

R 6417 / 1033

Budapest,
1948.

Bevezetés.

A nagy átalakulás, amelyet a protestantizmus jelentett a XVI. században, nem született meg máról holnapra. Minden átalakulás bármilyen határozott és gyökeres is, - bizonyos átmeneti állapotot hordoz magával. Ebben öszszetalálkozik a régi és az új, s mindkettőnek tartalmából és színéből magába olvaszt valamit. Jellemzi az átmeneti állapotot, hogy elmosódnak benne a régiek is, de még az újnak is a színei. Már nem a változatlan régi, de nem is a határozott, megtisztított új. Épp ezért érdekes és egyúttal problematikus is minden átmeneti korszak vizsgálata.

Különösen áll ez a megállapítás a protestantizmusra. Még dogmatikai téren is észrevehető ez a folyamat. Igaz, hogy Luther lelkében lényegében már készen áll új rendszere, amelyben az eredeti tiszta katolicizmust képzelel el. Mégis, hiába látjuk a wittenbergi vártemplom ajtaján a kifüggesztett 95 pontot, hosszú történelem - vitatkozás, vér, szakítás - a protestáns tanok kifejeződése Luther,

majd Zwingli, Kálvin éles harcaiban.

De ha észrevehető bizonyos mértékig még dogmatikai téren is az átmeneti idő vonása, még inkább a vallási élet külső formájában, a liturgiában, az istentiszteletben. A liturgiát nem lehetett rövid idő alatt átalakítani. Igaz, az istentisztelet lényegét, a szentmisét kivették az istentiszteletből, de a külső ruha, a szertartások, imák s főként az énekek - az istentisztelet lényeges kiegészítő része - megmaradtak illetőleg csak lassan alakultak át. Nem is lehetett rögtön mást adni helyükbe. A fiatal protestantizmusnak nem volt még olyan gazdag kincsestára, mint a régi katolicizmusnak. De a korai protestantizmus nem is érezte szükségesnek, hogy elvesse teljesen a régi katolikus középkor énekhagyományát. Ennek oka a korai protestáns lelkiségben rejlik: a protestantizmus kiindulásában inkább az egyházi reform gondolata él. Magát tartja a keresztyénnek, az igazi katolikusnak, hisz ő akarja visszaállítani a tiszta katolicizmust. Sokkal helyesebbnek itéli, hogy átvegye a régit, amit ismer, megszokott és értéknek ismert meg. Csupán át kell fésülni, kihagyni a protestan-

tizmusnak meg nem felelő fogalmak^{ra}. Éppen ezért jogosnak érzi, hogy továbbra is éljen a középkor közös kincséből, a gregorián ének hatalmas világából. Majd csak az átalakulás későbbi pontján, a XVII.sz.-ban alakul ki az a protestáns lelkiesség és lesz döntő hatású, amely végleges szakítást akar a katolicizmussal. Ez a lelkiesség kihangsúlyozza a protestantizmus teljes önállóságát és a szakítást nem csupán dogmatikai téren sürgeti teljes erejével, hanem el akar dobni magától mindent, ami legkisebb mértékben is összeköti a középkorral. Ezt az elvet, igaz, végrehajtják a XVII.sz.-tól kezdve, mégis a középkori énekhagyomány nem tűnik el teljesen a protestáns életből. Éppen a minket közelről érdeklő himnuszok közül nem egy tovább él és közkinccse marad a protestantizmusnak, ha talán el is felejtik azt, hogy a középkorból örökölték. Barla Jenő említi, hogy pl. a Gonosz kegyetlen Heródes c. vizkereszti, a Hostis Herodes impie c. középkori himnusból eredő himnuszt értesülése szerint még 1813-ig használták a protestáns liturgiában.

A protestantizmus egyik fontos jellemző-

jének a katolicizmussal szemben általában a nemzeti nyelvet jelölik meg. Ezt a jellemzést azonban - mint szembeállítást - pontosabban kell megfogalmaznunk, mert így nem fogadható el. Nem állíthatjuk, hogy a nemzeti nyelv a középkori egyházi éneklésben hiányzott volna. Hisz a kódexekből ismerjük a latin himnuszok magyar fordítását is. Sőt nem lenne alapja a híres 1560-as esztergomi zsinat kánonjának, ha a magyar népének hiányzott volna: "Cum gravi poena committimus, ne vulgares ullae aut latinae etiam cantilinae, praeter eas, quas ante centum annos maiores nostros certe approbasse constet, aut praeter eas, quae posthac a nobis fuerint approbatae, in templis maxime admittantur."²⁾ Tilos minden olyan magyar vagy latin éneket énekelnünk a templomban, amely nem száz éves énekünk vagy amelynek éneklését nem hagytuk jóvá. Tehát már száz éve voltak magyar nyelvű énekeink a templomban!

A protestantizmus jelentős újítása, hogy maga az istentisztelet nyelve lesz nemzeti. Eddig csak kiegészítőként szerepelt magyar ének, de most általában magyar nyelvű az isten-

tisztelet. Ami pedig a középkori kódexek magyar nyelvű himnuszait illeti: ezeket a magyar himnuszokat nem liturgikus célra fordították le, "Hugaik" számára készítették a fordítók, hogy az apácák megértsék a zsolozsmát. De a liturgiában az apácák a himnuszokat is latinul énekeltek. Hivatalos magyar nyelvű liturgiáról a középkorban nem tudunk, csak magánjellegű ájtatosságokról, amelyekben a nyelv magyar volt. Van ugyan adatunk magyar nyelvű liturgikus énekről: Rajeczky Benjamin közli a XVI.sz.-i csiksomlyói kéziratból a Praefatio Paschalis-t, amelynek szövege magyar³⁾. De ez nem volt általános jellegű s nem dönti meg az előbbi állítást.

A protestáns liturgiának a latin nyelvűből nemzeti nyelvűvé való fokozatos átalakulását érdemes külföldön is nyomon kísérnünk. Luther 1523-ban /"Formula Missae" és "Von ordenung gottesdienst ynn der gemeyne"/ és 1526-ban /"Deutsche Messe"/ úgy intézkedett, hogy a nagyobb városi templomokban, ahol énekkar volt, a miseénekek legnagyobb része latin maradjon. Kisvárosi és falusi templomokban mindent németül énekeltek.⁴⁾ Ennek az intézkedésnek a ha-

tása, hogy a Spangenberg-féle/1545/ és a Keuchenthal-féle/1573/ Cationale ennek megfelelően latin és német részre oszlik.^{5.)}

Annuntiatio, Purificatio és Visitatio /tehát Mária-ünnepek!/, azonkívül Conversio Pauli, Natalis Ioannis, Mariae Magdalенаe, Decollatio Ioannis Baptistae, Michael Arch., Omnium Sanctorum ünnepek /tehát szentekről!/ általában szerepelnek a XVI.sz.-i jobb németországi cationalekban. Ugyancsak Luther utasítása ellenére igen sok sequentia maradt használatban. Nagy volt a hagyomány ereje, nem váltak meg tőlük szívesen.^{6.)}

A wittenbergi Kirchenordnung /1533/ szerint /feltűnő intézkedés!/ a diákoknak nem szabad németül énekelniük, csak amikor a nép is együtt énekel.^{7.)}

Ezzel szemben Dél^{nyugat}németország a svájci zwingliánus hatás következtében erős latinellenes áramlat befolyása alatt állott.^{8.)}

Általában a német nyelv csak lassankint szorítja ki a latin nyelvet, a kettő keveredése elég sokáig tart. Vopelius énekeskönyve /1682/ még sok gregoriánt hoz latin nyelvű szöveggel, pedig ez a dátum már a XVII.sz.

második felére utal.^{9.} Tehát a nemzeti nyelv Németországban sokáig küzd a latinnal a protestáns liturgiában.

Már Luther intézkedéséből kitűnt, ^{főként} hogy az iskolák voltak a latin hagyomány őrzői/énekkarok/. A latin nyelv eltűnése az iskolák visszaesésével egyidejű.^{10.}

1700 körül már általános szokás a német ének. De Nürnbergben még 1755-ben is latin vesperást énekeltek.^{11.}

Svédország is konzervatív, nemcsak Németország: Upsalában 1571-ben megengedik, hogy svédül is énekelhetnek. Itt úgy látszik, még erősebb a konzervatív felfogás, mert 1571-ben a liturgia nagyrészt még latin.^{12.} Az átalakulás még későbbre tolódik, mint Németországban.

Ezzel a külföldi képpel szemben Magyarországon az a feltűnő, hogy itt nem találjuk nyomát ilyen erős latin nyelvű hagyománynak. Az általunk ismert protestáns graduálok, énekeskönyvek az átmeneti korban magyar nyelvűek. Csupán a liturgia stilusa hagyományos és az énekek felírása latin, de a szövegek magyarok. Erre a különbségre - sajnos - még nem találtam feleletet. Különös, hogy a protestantizmus

forrásainál, nyugaton lassú az átalakulás nyelv szempontjából, itt hazánkban, a protestantizmus keleti szélén pedig nagyon gyors a nemzeti nyelv térfoglalása.

Jelenlegi feladatom^{az, hogy} ennek az új nemzeti nyelvű liturgiának irodalomtörténetileg is fontos pontját érintsem: a protestáns liturgiában szereplő magyar nyelvű himnuszokat vizsgálom. A XVI. és XVII.sz.-ban a himnuszok szerves részei a protestáns liturgiának. Kettős jelentőségüknek tartom őket:

1. egy ponton betekintést adnak az átmeneti kor két századának protestáns liturgiájába;
  2. irodalomtörténeti jelentőségük pedig ezenkívül az, hogy - mert magyar fordítások, átdolgozások, esetleg adott téma alapján önálló alkotások - a két század irodalmi sőt nyelvészeti képét is egy nézőpontra mutatják meg.
- Végső célom: a protestáns kori himnuszok és a középkoriak kapcsolatának vizsgálata - dallamukkal együtt, mert köztük lényeges az összetartozás, mint népdalainknál is; továbbá meg-rajzolása a himnuszokon keresztül annak, hogy miként alakult át a középkori hagyomány protestánsná: ezek későbbi munkám feladatai lesznek.

I.

A protestáns graduálok.

A protestáns kori himnuszokat a graduálokban találjuk meg. Így nevezik a XVI.-XVII.sz.-i protestáns kor jellegzetes énekeskönyveit. Az elnevezés nem mai keletű: az 1635-ből származó kézirásos magyar nyelvű énekeskönyv címlapján ezt a nevet olvassuk: "Graduale Ecclesiae Hungaricae Epperiensis." Ez a két század ennek a típusnak virágzási kora; a XVII.sz. végén eltűnik a közhasználatból, amikor minden katolikus hagyományt elvet magától a protestantizmus. A graduál /változata graduális/ névről a századvégi protestáns cikkírók az énekeskönyveket ismertető cikkekben magyarázatokat keresnek. Találgatásaikban végül is Geleji Katona István meghatározásához folyamodnak, amelyet az "Öreg Graduál" előszavában ír. Graduál: "a nótáknak grádusi-kért hívják így." Pedig igazán felesleges még Geleji Katonának ehhez a többféle értelmezést eltűrő magyarázatához is folyamodnunk.

Aki a középkori és mai katolikus liturgiát ismeri, annak közismert ez a név: a szentmise gregorián énekeit tartalmazó könyve, amelyet a kar használ. A név egyszerű átvétellel a középkorból. Természetesen most már tágabb értelemben vették és minden fajta, hivatalos istentiszteleten használatos műfajt beleírtak. A graduále szó eredetileg értelmében azt az éneket - graduale - jelenti a középkorban és ma is, amelyet a szentmise evangéliuma előtt a gráduson, a lépcsőn énekeltek a régi liturgiában. Ettől kapta az egész könyv a nevét.

A graduál énekeskönyv az átmeneti kor sajátos énekeskönyv-típusa. Ez e két században a hagyományt őrző énekeskönyv-típus. Annyira kapcsolódik a középkorhoz, hogy a legrégebb graduálról, a Batthyány-Graduálról /kódex/, vita folyhatott a múlt század végén Toldy Ferenc idejében: vajjon protestáns vagy katolikus-e? Ma már nem kétséges, hogy nagy hasonlósága ellenére is protestáns. De a felvetődhetett vita is a kapcsolatot bizonyítja!

A graduál-irodalom gazdag volt e két

században. Ma is még elég szép a száma a fennmaradt graduáloknak.

Értékes munka lenne felkutatni valamennyi graduált. Dr. Radó Polikárp, a középkori kódexeket ismerő bencés professzor szerint, - aki járt az erdélyi könyvtárakban, még találhatnánk eddig nem ismertetett graduálokat.

Könyvtári munkámban sikerült összegyűjtenem a Magyarországon jelenleg hozzáférhető összes graduál himnuszanyagát, hogy teljes képet nyerhessünk. /A tipikusan graduál-műfajú énekeskönyvek anyagát gyűjtöttem össze. Nem számítom ugyanis közéjük pl. Huszár Gál énekeskönyvét. 1574./

Tartalmi értékük mellett másik nagy értékük, hogy általában még kézírásos könyvek. Nyomtatott graduál az Öreg Graduál/1636/.

A graduálok tartalma - a középkori fogalomhoz viszonyítva - nagyon vegyesnek mondható. Jellemző a felépítésük, amelyet nagyrészt mindegyikben megfigyelhetünk, ha nem is azonos sorrendben: Himnuszok; sokat közülük gregorián dallamukkal írnak le. Antiphonák dallammal, amelyeket a zsoltárok keretverséül énekelték. Responzóriumok. Litániák.

A szentmise maradványaként introitusok egyes fontosabb ünnepekre, dallammal. Introitust csak egy-két graduál tartalmaz. Passiók, lamentációk, invitatóriumok. Szerepelnek különböző elnevezéssel /Prosa, Benedictio, Cantio/ szubjektív tartalmú, sokszor elbeszélő jellegű énekek. Ezek közül a legtöbb már teljesen protestáns alkotás. De közülük nem egy latin szöveggel még ma is kincse a katolikus egyháznak. - Gazdag tartalom és rendkívüli nagy variáció a szövegekben, helyesírásban és a dallamokban. Ebből a szempontból is érdemes őket egybevetni! Sajátosságuk az, hogy felírásuk, címük csaknem minden esetben még a középkori latin elnevezés, ha a szöveg állandóan magyar is!

Figyelemreméltó kérdés a graduálok keletkezés módjának kérdése. Erre vonatkozólag tájékoztatást ad az a graduál-rendelő levél, amelyet Harsányi István fedezett fel és közöl.^{13.} E szerint Lövei Vajda György sopronlövői evangélikus lelkész 1650-ben közli "Csepregi Mihály deák urammal" kívánságait a megrendelt graduálra vonatkozólag: "az mi az Gradualnak Quantitassat illeti, legien csak négy konc.

Compingálja az mint legjobban tudgya Kegyelmed. "Az Irássa pedig szép öreg légyen." Közli kívánságait a tartalomra és a sorrendre vonatkozólag: "s mindenik eleibe aszt írja Kegyelmed, hoc et hoc tempore dicenda". Ez a fontos megjegyzés a darabok címére vonatkozott, hogy eligazodhassanak a könyvben.

"Továbba - folytatja Lóvei - csak válogatott hymnuszokat, Antiphonakat az fő Innepekre valókat írjon Kegyelmed beléje; az melly énekeket pedig megh találhatni az Nyomtatott Csepregi Gráduálban, ne is írja Kegyelmed belé. Az Adventre és Böjtre való, tottbul fordétott Énekeket és mindennapi Reggelre valókat is, de ollyakat, mellyek ninczenek az Csepregi Gráduálba legh először írjon Kegyelmed."

E leírás szerint világos, hogy a graduálok összeállítása teljesen egy-egy egyház, pap vagy kántor izlésétől, szükségleteitől függött, s nem volt egység a szerkesztésben. De egyúttal már előre látszik ebből a leírásból, hogy a graduál-rokonság fontos kérdésre - amelyre majd feleletet próbálunk keresni - nehéz lesz feleletet kapnunk.

Az összeállítók ugyanis - ebből is kintűnik - nem egy könyvet vettek másolásra, hanem válogattak, különböző szempontok szerint állították össze anyagukat. Inkább csak a műfajok voltak állandóak, de az, hogy milyen himnuszokat stb. és mennyit irjanak egy graduálba, nem volt általános, egységes előirással vagy legalább szokással meghatározva.

Összesen 14 graduál anyagát sikerült összegyűjtenem s ezeket hasonlítom össze. Ezek közül 13 kézirásos, 1, az Öreg Graduál pedig nyomtatott. A Csurgói Gr.-hoz és a Kálmáncsai Gr.-hoz a csurgói volt-református gimnázium könyvtárában jutottam hozzá; a Nagydobszai Gr.-hoz Nagydobsza nevű/Somogy m/ községben a református lelkész úr szivességéből; a Spáczay, Óvári és Bélyei Gr.-hoz a debreceni református kollégium könyvtárában. Sárospatakon sajnos nem találtam már meg a Csáti és Sárospataki Gr.-t. Mindkét értékes kézirásos graduált az ostrom idején 1944-ben Budapestre mentették és itt pusztultak el. Sajnos teljesen nyomuk veszett. Szerencsére mindkettő megvan a Tudományos Akadémia könyvtárában régóta hű másolatban s így legalább a

másolatokat használhattam ott. Ugyancsak a Tud. Akadémia könyvtárában dolgozhattam a Kecskeméti Gr. anyagán. A Batthyány Gr. fényképei nálam vannak./A graduál Kolozsvárott van./ A graduál másolata a Tud.Akadémia könyvtárában szintén megtalálható volt: szövegét az eredeti graduál fényképein kívül a Nyelvemléktár XIV.kötetéből is vehetem. A budapesti Széchenyi-Könyvtárban gyűjtöttem össze az Apostagi Gr., az Eperjesi Gr. és az Öreg Gr. himnuszait. Végül a Ráday Gr. anyagán a budapesti református teológia Ráday-Könyvtárában dolgoztam. Ez összesen 14 graduál anyaga.

A himnuszok tárgyalása előtt ezekről a graduálokról adok rövid tájékoztatót, főként keletkezésükre vonatkozólag.

Külön kiemelem a 14 graduál közül az Eperjesi Gr.-t. Időrendben ugyan nem erről szólnék először. Az ok, hogy ezt veszem elsőnek, az, hogy erről a graduálról nem jelent meg a nyilvánosság előtt ismertetés. A tudományos köztudat nem is tud róla. Szabolcsi Bence sem ismeri az 1947-ben megjelent "A magyar zene-történet kézikönyve"-ben. Dr.Radó

Polikárp professzor ur hívta fel rá figyelme-
met. A Széchenyi Könyvtár a legutóbbi időben
/1 vagy 2 éve/ vette meg. Addig gr. Andrássy
Géza tulajdona volt. Első tekintetre feltűnt
a kézírásos könyv külső nagysága, majd pedig
gazdag tartalma. Miután már átvizsgáltam azó-
ta a hozzáférhető graduálokat, látom, hogy a
kézírásos graduálok között ez a leggazdagabb.
A himnuszok száma ugyan a Spáczay Gr.-ban
hatal több, de teljes tartalma jóval felül-
mulja a Spáczay Gr. tartalmát. Külső nagysá-
ga vetekszik az Öreg Gr.-éval. A többi gra-
duálhoz mérve feltűnően nagy terjedelmű, 1097
lapja számozott későbbi számozással. Több he-
lyen üres lapokat is találtam a későbbi pót-
lás lehetőségére, kb. 30 lapnyi terjedelemben.
Cimlapját idézem, mert ez a többi graduálókén
nem található meg; ezért is érdekes: "I.N.I.C.
Graduale Ecclesiae Hungaricae Epperiensis in
Honorem et Laudem Sacratissimae Triadis! Con-
scriptū et Piis concentibus sive Hymnis sive
Antiphonis Psalmis, Cantionibusq̄ suavissimis
adornatum sub ministerio Admodum RNDI et CL:
Viri DNJ. Martini Damasceni, Pastoris Hungaro-
rum vigilantib. Aedilitate Prudentius et Cir-

cumspect. virorum D.Andrea Grollmann Iona
Kadas. Per me Danjelem Banzky Brcznoban:
p.t. cantor Hung. cosecratum Anno MDCXXXV.
Scripsit Andreas Glosius." - Mennyire a ré-
gi középkori hagyományos cimforma él még
1635-ben is! A dátum jellemző. 1636-ban je-
lenik meg nyomtatásban az Öreg Graduál s e-
lőtte egy évvel készült el a kézirásos Eper-
jesi Gr. messze Gyulafehérvártól! Ezek egy-
mástól függetlenek! Anyag, stilus, beosztás,
nagyság szempontjából sincs közvetlen kapcso-
latuk. A himnuszok részletes jellemzését, a-
mely stilus szempontjából az egész könyv tar-
talmára érvényes lesz, a himnuszok részletes
tárgyalásánál közlöm. Most inkább az egész
tartalom érdekel.

A fent ismertetett általános tartalmi
keret ebben is megtaálható, de gazdagabban.
Itt a liturgikus ünnepek és főként a vasárna-
pok jobban érvényesülnek. Nem külön közöl
hymuszokat sorjában, hanem egy-egy vasárnap-
hoz, ünnephez írja a megfelelő antifonákat,
responzóriumokat, hymuszokat stb. A többi
graduálhoz viszonyítva ebben többlet: Cantioik
/szubjektív tartalmu énekek/ sokkal nagyobb számban

vannak itt, mint a régebbiekben. 1635-ben vagyunk, gazdagabb már a protestáns költészet! Nagyobb ünnepeken találunk itt gregorián dallamú, magyar szövegű/próza!/ introitusokat is, pl. a karácsonyi híres "Puer natus" magyar szöveggel. Külön értékeknek itélem ezeket ebben a könyvben. Érdekesség ez és probléma, amit katolikus vonalon nem ismerünk. Sajátságos próbálkozás a szabad ritmusú, latin szöveghez idomult gregorián dallam alatt magyar prózai szöveg, mint az antifonáknál is. Megtaláljuk a húsvéti "Victimae paschali" sequentia magyar szövegű dallamát is. Az Úr hét szava a kereszten, Ádám siralma, Mária siralma, Litánia a Pater noster felett, külön figyelemre méltók. Újdonsága, hogy közöl cantiokat többszólamú kottázással, a XVII.sz. szokásos hangjegyzésével. Ez zenei szempontból is érdekes. 1635-ben már bomlik a hagyomány. Az előző graduálok, ha magyar szövegűek is, még teljesen a gregorián világában élnek. Itt már utat tör magának a többszólamú ének is!

Nagy kincs ez a graduál, érdemes lenne bővebben foglalkozni vele, mert zenei és iro-

dalmi szempontból is sokat mondana arról a nevezetes átmeneti korról!

A többi 13 graduálról csak röviden szölok. Ezeket már ismertették, sőt a Batthyány és az Öreg Gr. közismert emlékek az irodalom világában.

A Batthyány-graduállal Toldy Ferenc után Volf György a Nyelvemléktár XIV.kötete bevezetésében foglalkozik. Alapos tanulmányt Horváth Cirill irt róla.¹⁴ Azonban mindketten csak a szövegekkel foglalkoznak. Általában senki sem foglalkozott a graduálok dallamával. Pedig az összefüggés lényeges, ezért gyűjtöttem össze a himnuszokat dallamukkal együtt, hogy munkám következő szakaszában erre a problémára is kitérhessek majd. Így lesz csak teljes az irodalmi értékelés is.

Ma ezt a graduált tartják a legrégebbnek. 1541-54 közé teszi Toldy és Volf is. Komoly alap nélkül helyezte Kálmán Farkas a keletkezést az Öreg Gr. utánra, a XVII.sz.-ba és ezzel együtt igazságtalanul vonta el tőle értékét. Az érvek, amelyek alapján 1541-54 közé helyezik, ma már nem vita tárgyai.

Időbeli értéke mellett másik értéke, hogy ez lett főként himnuszanyagával az alapja a

többi graduál himnuszanyagának. Legtöbb himnusa szerepel a későbbi könyvekben, legfeljebb kiegészítik számukat vagy változatban közlik. Ezek vándoroltak az egész országban és lettek közkinccse a protestáns liturgiának egy századon át. Tartalmi szempontból az ismertetett keretnek tipikus példája.

A Batthyány-gr. után időrendben az általam ismert graduálok közül a Csáti, Nagydobozai és Óvári esnek egybe: a XVII. századforduló idején keletkeztek.

A Csáti gr.-ban /a másolat is/ jelzi a dátumot egy későbbi beírás az első lapon: "Ezen régi Énekeskönyv iratott 1602-ik esztendőben./Lásd a 81.levél végít/." Folytatja a helymeghatározással: "Találtatott Tsáton ott lakó bizonyos embernél nemzetes Szabó István urnál 1795-ben, de a ki haszonra nem tudván fordítani az apró gyermekek kezébe adta, akik nagyon megszagatták. A sárospataki reformatus anyaoskolának ajándékozta tiszt Nagy Ferenc ur 1799-ik esztendőben. Jegyzette Szombathi János m.p." A pár sor is milyen éles fényt vet régi értékes kéziratos könyveink szomorú sorsára! - Tartalma a Batthyány-étól lényegében nem tér el, de beosztása más. A

Batthyány-ban a himnuszok jórészt egyfolytában következnek. Itt az ünnepek szerint egyesén antifonákkal, psalmusokkal stb.

A Sárospataki - Patay - gr. másolatának első lapján olvashatjuk azt a beírást, amely az eredeti graduál első lapján is olvasható volt: "Ez az Énekeskönyv irattatott a XVII.-dik Száznak az eleinn vagy a XVI-diknak a véginn. De úgy látszik, hogy nem azon egy időben íródott es bizonyosan az elei regibb mint a hatulja s nem is egy ember kezeirása. *Dono Spect. Dni Iunioris Iosephi Patay de Báj accessit Bibliothecae Collegii Reformati Sarospatak Ao 1801 die 8 april Notant. Iohan Szombathy.*" Biztos dátumot keletkezésére vonatkozólag a graduállal foglalkozó cikkirók sem tudnak megállapítani. De a könyv stilusa is a századfordulóba utalja a graduált. A kettős elnevezésre is magyarázatot ad ez a beírás: Patay József ajándékozta a sárospataki főiskolának.

A Nagydobszai gr. keletkezésére is egy beírás utal, amely szerint 1643-esztendőben már harmadszor köttették be. Varasdy L. idézi ezt a beírást. E szerint ez is a századfor-

dulónak alkotása. Nincs benne lényeges eltérés a Batthyány-tól. Feltűnő, hogy kevés benne a hangjegyes himnusz. Sokszor csupán a hangjegyvonalakot látjuk az első versszak felett! Erősen csonka ma már a kézirat. ^{15.}

Az Óvári gr. keletkezésére vonatkozólag nincs pontos bejegyzés a könyvben. Kálmán Farkas következtetéssel határozza meg a dátumot: a XVII.sz. legeleje. Következtetését a graduálban található 1790-ből származó beírásra építi. Ez elmondja a graduál történetét. E szerint először az elpusztult óvári, majd a győri egyházé volt s innen került Debrecenbe. Az óvári egyház történetét vizsgálva az elpusztulás adatából állapítja meg, hogy a század elején keletkezett már. Ezt még a himnuszokon végzett megfigyelésével is alátámasztja, amennyiben ezek több szempontból különböznek a XVII.sz. tipikus énekeskönyveitől: Öreg, Spáczay, Bélyei gr.-tól. Ez a könyv még a XVI.sz. stilusát mutatja. ^{16.}

A Ráday g. keletkezésének idejét első ismertetője, Tóth János, 1607-1635 közé teszi. Érveit Harsányi István cáfolja s a maga felfogását is közli: 1607 előtti, a század-

forduló graduáljai közé tartozik. Sajnos ebben a graduálban nincs utalás a keletkezés dátumára vonatkozólag. A betűformák, a helyesírás azonban inkább Harsányi I. felfogását teszi valószínűvé. A graduál elnevezése azért jogos, - az elnevezés Tóth J.-tól való - mert a címben, "Liber canticor||qui graduale comuni nomine vocatur", a graduale szó fölött más kéz írásával Radai nevet olvasunk. Ráday Gedeon tulajdonába került a graduál, valószínűleg ő írta föléje, - ez a véleménye Tóth Jánosnak.^{17.}

Már a XVII.sz.birtoka az Apostagi gr. Keletkezését pontosan Varasdy Lajos sem tudja megállapítani. Mégis egy fontos dátum: 1607 utáni időből való, mert már Szenczy Molnár zsoldárfordítását hozza. Nevét Varasdytól kapta, aki tulajdonosa is volt. Erősen csonka kézirat.^{18.}

A Spáczay gr. keletkezésére van adatunk. A 335.lapon olvasható: "30. August finita 1619". Tehát 17 évvel idősebb az Öreg Gr.-nál. Ebben a himnuszok szempontjából leggazdagabb kéziratos könyvben más a sorrend is, mint az Öreg Gr.-ban. Beírást találunk történetére vonat-

kozólag, amely szerint a Spáczay nevű "Sclavoniae Maczien" helység lelkesze 1753-ban ajándékozta a régi kéziratot a debreceni könyvtárnak. Erre utal az Öreg Gr.-ban Geleji Kátona az előszóban, hogy Keserü Dayka János "még onnan kívül Magyarországból is bé keregettetett graduálokból az miennknek hijját kipótolta és kitöltötte". Az elnevezés Kálmán Farkastól származik. ^{19.}

A Kálmáncsai gr. keletkezésére vonatkozó adat a kéziratot végén levő beírás: "Finis 1622". Nevét Szatmáry J. szerint Kálmáncsely /Somogy/ nevű helységtől kapta. Ennek tulajdona volt 1644-től. Többfajta írást figyelhetünk meg benne.

Időrendben az ismertetett Eperjesi gr. következik/1635/. Egy év múlva jelenik meg nyomtatásban Gyulafehérvárott az Öreg Gradual, 1636-ban, a konzervatív graduál-forma összefoglalója. A nyomtatás drágasága miatt azonban csak 200 példány jelent meg. Ebből aztán majd pusztán szöveges másolatokat fognak írni, pl. az Ujnépi énekeskönyv/Somogy m./.

De tőle független még a Kecskeméti és a Csurgói graduál.

A Kecskeméti gr. Keletkezésére vonatkozólag ebben a graduálban újra olvashatunk adatokat: A 273.lapon "Scribebat Stephanus Szögvajng magni Peleji, suo benevolo Basilio Amyco Basilio Meso Szibassjo in suj Nomynis A.D.1637"; a 75.lapon "Stephanus Szegőji 1638". Tehát 1637-1638 a graduál irásának ideje. A graduál azonban - első látásra észrevehető - nem egységes. Későbbi hozzátoldások megbontják egységes stilusát. A 120.lapon a himnuszokat tartalmazó graduálrészről elütő stilusu beírást találunk, amelyben 1654, 1661, 1663-as születési adatokat jegyeztek fel. Majd ismét más írás: "N.B. Ez tehát t.i. a születés sokkal előbb történt, mint ezen könyv iratott Verbói István által 1677 esztendőben és ezen jegyzetnek későbbben kellett a könyvbe beiktattatni, a születések előbb történtek." - "Ez a beírás az 1677-es dátummal valószínűleg a graduálnak más kézírással, tehát későbbben készült részére vonatkozik. Vagyis több részletben készült a graduál. De a himnuszokat tartalmazó rész 1637-38-ból származik. Az elnevezés Toldy Ferencről való, - de Erdélyi szerint "miért, nincs rá adat." Erdé-

lyi inkább a Dunántúlról származtatja a graduált.²⁰⁾

A Csurgói gr. keletkezési idejét jelzi a könyv elején, a himnuszok előtt, ahol a "De adventu Domini" himnuszok kezdődnek: "Anno 1639 X-bris"/decembris/. A többi graduálhoz viszonyítva aránylag kisterjedelmű. Számunkra mégis értékes, mert himnuszanyaga gazdag.

Időrendben utolsó a Bélyei gr. Keletkezésére vonatkozólag több adatunk van a kéziratos könyv bejegyzései alapján. A 24.lapon olvasható: "finita 14 Juny 1642"; a 175.lapon: "Finis per me ... Angyalosi ... 1643"; a 218.lapon: "Laus Creatori Cuius auxilio perfecti A.D.1644"; 276.lapon: "An.Do.1653". Tehát több részletben írta le: 1642-1653-ig. Származására vonatkozólag az utolsó lapon: "1648 Ex -/elszakadozott a lap széle/- Belljeiensiium..." Pontosabban egy 1842.-i almanachból tudjuk, hogy Belyén/Baranya vm., u.p. Eszék/ 1644-ben Angyalosi nevű pap írta ezt a könyvet, amely azóta a debreceni református főiskola könyvtárába került. Ebben a graduálban már feltűnő a rokonság az Öreg Gr.-lal, de nem mondható másolatának, mert anyagának egy részét más graduálokból meríti.²¹⁾

II.

A graduálok himnuszai.

Hatalmas, gazdag az anyag, amelyet vizsgálunk az ismertetett tizennégy kéziratos illetőleg egy nyomtatott graduál himnuskészletéből. Nagy a számuk, változatos a tartalmuk.

Összehasonlításuk során a következő szempontok szerint szándékozunk előrehaladni:

- 1., Számuk és elosztásuk.
- 2., Tartalmuk.
- 3., Szövegösszehasonlítások.
- 4., Nyelvészeti vonatkozásaik.
- 5., Verstani vonatkozásaik.

1.,

Számuk és elosztásuk.

Most már nem teszünk különbséget a kéziratos és nyomtatott graduálok között, mert nem jelent ez különös problémát kérdésünk szempontjából.

A 14 graduál himnuszainak száma összesen 125. Feltűnően nagy szám. Ennyi az összes graduálokban ismert himnuszok száma. Mondhatjuk, hogy ennyi az önálló himnusz is, mert alig néhány jelent csak variációt. Azonos témájú esetleg című himnuszokkal többel is találkozunk, pl.: Jövel Szentlélek, Könyörögjünk az Istennek; de a szöveg, sőt dallam is más, csak témájuk azonos.

Ez a nagyszámú himnusz azonban egy graduálban sem található meg teljes számban. A himnuszokban leggazdagabb énekeskönyv a Spáczay, 79 himnuszt tartalmaz. Utána az Öreg Gr. következik 73, az Eperjesi 70 himnusszal; a Csurgói gr.-nak, amely másban egyébként szegény, 66 himnusza van, a Nagydobszainak ugyancsak 66; az első graduálnak, a többi forrásának, a Batthyáynak 65; ezek után a Kálmáncsai következik 60-nal, a Ráday 55-tel, az Apostagi 46-tal, Bélyei 40-nel, Sárospataki 39-cel, Csáti 34-gyel, Kecskeméti 32-vel és végül feltűnő kis számmal szerepel az Óvári gr., amelyik mindössze 17 himnuszt tartalmaz.

Más képet nyerünk, ha a szerint bírál-

juk az egyes könyveket: mennyi himnuszt köz-
 zül dallammal együtt s mennyit csupán szöveg-
 gel. Mindegyiket énekelték, csak nagyon sok-
 nál nem lehet egyelőre megállapítani, hogy
 milyen dallammal. Bár több, csak szövegileg
 közölt himnusznál találunk utalást, hogy mi-
 nek a dallamára lehet énekelni. Talán egy-
 szerű, közismert dallamok voltak, amelyeket
 felesleges volt külön leírni, a mindennapi
 használat ismertté tette mindenki előtt. Ezt
 alátámasztja az a tény, is, hogy éppen a min-
 dennap szereplő himnuszok között találunk
 legtöbbet dallam nélkül.

Elosztásuk dallam szerint:

Spáczay:	79-ből	41	dallammal	együtt
Öreg gr.:	73	"	35	" "
Eperjesi:	70	"	20	" "
Csurgói:	66	"	28	" "
Nagydobszai:	66	"	4	" "
Batthyány:	65	"	35	" "
Kálmáncsai:	60	"	28	" "
Ráday:	55	"	24	" "
Apostagi:	46	"	3	" "
Béllyei:	40	"	9	" "
Sárospataki:	39	"	16	" "
Csáti:	34	"	20	" "
Kecskeméti	32	"	9	" "
Óvári	17	"	6	" "

Mindenesetre gazdagabbnak kell tartanunk azt a könyvet, amelyikben a teljes himnusz-kép előttünk áll ma is, mint ha csupán a néma szöveg, mert a himnuszt éneklésre szánták. Az Apostagi és a Nagydobszai dallamokban feltűnően szegény. A Nagydobszaiban sok himnusznál találunk üres hangjegyvonalakat. Vajjon mi az oka, hogy elmaradt a kottázás? Talán fölösleges volt, vagy külső akadály jött közbe? Kérdés, amelyre választ adni ma már nehéz, csak sajnálkozni tudunk, mert szegényebb ezzel az értékes irodalomtörténeti és egyúttal zenetörténeti anyagunk.

Egészen más keresztmetszetet kapunk, ha azt vizsgáljuk, hogy milyen számban találjuk meg a himnuszt a különböző könyvekben. Ezzel már egy lényeges kérdésre is kapunk választ: milyen elterjedtek voltak a himnuszt, mennyire voltak közkinccsek? Hisz ezek a graduálok az ország különböző helyein voltak, így jól megmutatják, melyek az általánosan ismert himnuszt s melyek csupán egy-egy vidék, könyv külön kincse.

Olyan himnuszt nem találunk, amely mind a 14 könyvnek kincse lenne.

A legelterjedtebb himnuszok:

13 könyvben szerepel 4 himnusz; ezek:

Oh mennyei szent Atyánk
Jövel Szentlélek Uristen
Látod Isten sziveinket
Sok nyavallyánkban,

12 könyvben szerepel 9 himnusz:

Allatoknak megtartója
Atya Istennek egy Fia
Felséges Atya Ur Isten
Oh mi szent Atyánk kegyes
Teljes széles ez világon
Igaz bíró nagy Uristen
Jövel Szentlélek Uristen
Könyörögjünk az Istennek
Mennek es földnek nemes teremtője,

11 könyvben 12 himnusz:

Az vilagnak fényessége
(Az vilagnak fenyessege)
Az eytszakai setetség
Emberi nemnek teremtő
Felséges Atya
Fénylik az nap
Mindeneknek teremtője
Immaron az nap
Immár mostan óh Szentlélek

Istentül valasztot népek

Keresztyeneknek serege

Mindenkor téged,

10 könyvben ll,

9 " " 6 himnusz szerepel.

A ritkán előforduló himnuszok elosztása:

2 könyvben szerepel: összesen 9 himnusz,

1 " " " " 31 " .

Ez az utóbbi szám meglepően nagy, mert azt jelenti, hogy jóval nagyobb a száma azoknak a himnuszoknak, amelyek nem ismerősek mindenütt. S talán, majd ha a középkori kapcsolatot keressük, akkor ezek jelentik inkább az új protestáns anyagot! Mindenesetre megjegyzendő arány!

A többi a két szélső érték között helyezkedik el. Annyit megállapíthatunk, hogy ebben a korban egyáltalán nincs (úgy) meghatározva, mit énekeljenek az istentiszteleten. Nem volt olyan egyöntetűség, mint a középkorban. Csoválkozniuk nem lehet, hisz épp az egyöntetűség tűnt el a protestantizmus terjedésével. Így legfeljebb azt állapíthatjuk meg, hogy még a himnuszok is a protestantizmus egy arcát mutatják. Ebből a szempontból is értékesek.

Ezt a problémát tovább viszi egy fokkal, ha még más szempontból is összehasonlítást végzünk ebben a nagy anyagban.

Nézzük, az egyes énekeskönyvek milyen viszonyban vannak a legelső graduálhoz, a forráshoz, mennyi bennük a közös anyag?

A Batthyány-ban van 65 himnusz,

	79	himpusza	közül	59	van	még	benne.
a Spáczay	79	"	"	47	"	"	"
az Öreg	73	"	"	49	"	"	"
az Eperjesi	70	"	"	59	"	"	"
Nagydobszai	66	"	"	57	"	"	"
a Csurgói	66	"	"	50	"	"	"
Kálmáncsai	60	"	"	53	"	"	"
a Ráday	55	"	"	40	"	"	"
Apostagi	46	"	"	31	"	"	"
Bállyei	40	"	"	32	"	"	"
Sárospataki	39	"	"	30	"	"	"
Csáti	34	"	"	28	"	"	"
Kecskeméti	32	"	"	16	"	"	"
Óvári	17	"	"				

Leginkább feltűnő a Kecskeméti gr.közös anyaga. Ez őrizte meg legjobban a Batthyány hagyományát, pedig majdnem egy évszázad választja el őket egymástól.

A XVII.sz.-i graduálok közül említésre méltó még ebből a szempontból a Spáczay gr.

Természetesen itt már kisebb a közös anyag aránya, mint a Kecskeméti gr.-ban, mert 73 himnusza anyagát a Batthyány-n kívül máshonnan is vette elég szép számban.

Ezzel szemben feltűnik az arány az Öreg Gr.-nál, amely 73 közül csak 47 közöset használ a Batthyány-val. Ugyancsak ez tűnik fel az Eperjesinél, amelyben 70 közül csak 40 közös.

A KEX kicsiny-számú Csáti, Sárospataki és Óvári kevés anyaga közvetve legakább a Batthyány anyagából van, ill. azzal közös.

Tovább figyelve a graduálokat, azt állapíthatjuk meg /időrendben veszem a könyveket/:

A Csáti gr.-nak a Csurgóival van legtöbb közös darabja, 34 közül 32 a Csurgóiban benne van; a Rádayban pedig 28.

A Nagydobszainak 66 közül 60 közös a Spáczayval, 59 a Batthyány-val, 52 a Rádayval.

Az Óvárinak 17 himnusza szerint legtöbb közös anyaga a Spáczayval van, mert mind a 17 szerepel benne. Viszont 16 közös a Batthyányval, így megvan a közös kapcsolatuk igazi oka: a Batthyány anyagát örökölték.

Az Apostagi 46 himnusza közül legtöbbet

a Spáczayban találunk /43/, de sok/40/ közös van a Batthyány-val, ugyanennyi a Nagydobszai-val is. Ujra a Batthyány-anyagnak a továbbvitelét látjuk most az Apostagin keresztül.

A Sárospatakinak a Spáczayval van legtöbb közös himnusza. 39 himnusból 38 van a Spáczayban. Rokon a Batthyány-val is/32/. Ez így természetes is, mert a Spáczay is a Batthyány-ból él.

A Rádayban a Batthyány-val találunk legtöbb közös vonást: 55-ből 53. Ez a rokonság teljesen világos, nem vitatható. De feltűnő a rokonság a Spáczayval is. Az 55 himnusz közül 52 közös a Spáczayval. Viszont ez is Batthyány-rokonság.

A Spáczaynak /1619!/ 79 himnusza közül legtöbb közös anyaga a Nagydobszai-val van/60/, a Batthyány-val/59/ és a Rádayval/52/. Vagyis a Nagydobszainál megállapított hasonlóság fordított arányban is érvényes.

A Kálmáncsai/1622!/ 60 himnusza közül legtöbb közös darabja a Spáczayval van/52/, a Nagydobszai-val/51/, a Batthyány-val /50/. Ismerve most már a Batthyány, Nagydobszai, Ráday és Spáczay rokonságát a közös anyagban, önként

csatlakozik ehhez a rokonsághoz ezva könyv is!

Az Eperjesi /1635/ 70 himnuszából a Spác-
zayval 55 közös, Nagydobszai-Csurgóival 51,
Batthyány-val 49, Kálmáncaival 48. A közve-
tett Batthyány-rokonság most itt különösen
megfigyelhető, éppen az imént említett köny-
vek tartoznak újra ebbe az anyagközösségbe!

Az Öreg Gr./1636/ 73 himnusza a Nagydob-
szai 40 darabjával, a Spáczay 48 és a Batthyány
47 darabjával közös. Ez aránylag kevés, de ért-
hető és rávilágít Geleji Katona eljárására. Ó
t.i. összegyűjtött több graduált és azokból
válogatott. Ezért nem is lehet egyikkel vagy
másikkal szoros rokonsága! Itt még az Eperje-
sivel való kapcsolatot is figyelhetjük. 73 kö-
zül csak 45 közös vele. Valóban ebből semmi k
különös kapcsolat nem állapítható meg. Ez csak
alátámasztja az Eperjesi ismertetésekor hangoz-
tatott felfogásomat: hogy nincs a kettő közt
kapcsolat, teljesen függetlenek egymástól.

A Csurgóinak /1639/ 66 darabja közül a
Batthyány-val van/57/, Spáczayval/55/, a Nagy-
dobszaival/54/ és a Rádayval/50/ legtöbb kö-
zös anyaga. Ugy látszik, a Batthyány, Nagydob-
szai, Ráday, Csurgói, Kálmáncai és később a

Spáczay anyag szempontjából erősen összetartoznak.

A Kecskemétinek/1637/ 32 himnusza közül 31 közös a Csurgóival, 27 a Kálmáncaival, 28 pedig a Batthyány-val. A Kecskeméti is a Batthyány-ból él, persze közvetítők által.

A Bélyeinek /1643/ 40 közül 32 az Öreg Gr.-lal közös, 31 pedig a Batthyány és Nagydobszaival. Itt valószínűleg a Batthyány anyagának már az Öreg Gr. a közvetítője.

/Majd meglátjuk a stilus és szöveg összehasonlításánál, vajjon igaz-e?/

Végül, mint feltűnőt, kell megjegyeznem, hogy a Csáti 34 és az Óvári 17 darabja közt egy sincs közös! Ennek oka előttem nem világos. Talán a nagy távolság és aránylag kevés himnusz-szám magyarázza. Kb. egy időben keletkeznek, de a Batthyány jóval nagyobb anyagából a kevés anyagukat egymástól való függetlenségükben úgy látszik véletlen folytán éppen úgy választják, hogy egy sem közös bennük. Ugyancsak a Kecskemétinek és Óváriak sincs közös darabja. Az ok még itt is homályos.

A himnuszok tartalma.

Mélyebb betekintést nyerünk a himnuszok világába s ezzel az átmeneti kor lelkeségébe, ha a tisztán külső, adatszerű áttekintés után a himnuszok gondolatvilágával, tárgyával, tartalmával ismerkedünk meg. Ezzel érünk igazán az irodalom világába, mert költői alkotások ezek s megmutatják a kor vallásos költészetének egyik arcát.

A középkori anyaggal rendszeresen most szándékosan nem hasonlítom össze az anyagot. De az érthetőség szempontjából mégis jelzem, hogy itt igazában középkori hagyománnyal állunk szemben. A költői tárgyak, mondanivalók jórészt a középkor kincstárából valók. Mégis nagy értékűnek kell tartanunk ezeket a magyar nyelvű himnuszokat, mert sok köztük az egészen új alkotás is. Találunk adott téma újraköltését vagy átdolgozását, amelyekben a középkori csupán mint ihlető téma szerepel. Végül sok himnusz csaknem egyező fordítás, esetleg magyar kódexbeli átvétel.

A protestánskorbeli himnusz-meghatározást Szathmáry J. tollából így olvassuk: himnusz, "melyben Istent valami elvett jóért dicsérjük, hálaadással magasztaljuk vagy áldásért esedezünk"^{22/}. Ez a meghatározás igaz, de úgy érzem, nem ad sajátos meghatározást a himnuszról. Nagyon általános. Ennek alapján még nem tudjuk elhatárolni a graduálokban szereplő cantio, benedictio, concentus, prosa elnevezésű daraboktól. A graduálokban ugyanis megfigyelésem szerint a himnusz más, mint az ezekkel az említett elnevezésekkel szereplő énekek. A himnusz elnevezés sajátos a graduálokban, és most együtt látva az összes "hymnuszt", azt tapasztalom, hogy ez valóban megkülönböztetett műfaj volt ezekben a könyvekben. Mindegyik graduál ugyanis rendszeresen, kivétel nélkül ugyanazokat az énekeket nevezi hymnusoknak, s nem találtam olyan hymnuszt, amelyik egy másik könyvben már cantio stb. elnevezéssel szerepelne. A "dicséret" elnevezés, amelyet már Huszár Gál használ énekeskönyvében, a graduálokban nem szerepel. A dicséret - szerintem - már nem csupán hymnusz, hanem a cantio-típusból is van a fogalmában.

Csak a Kecskeméti gr.-ban találtam még meg a dicséret elnevezést. Azonban itt sem a himnuszok felírásaként. A könyv külön részében látható ez a felírás, főként zsoltárok átköltéséből keletkezett énekek felett. Különben is a Kecskeméti énekeskönyv nem egyszerre készült el. A himnuszok, antifonák, versiculusok része készült el - a beírásból megállapítható - 1637-38-ban. De azután hozzá köttetnek később újabb részeket, amelyekben a betűk stilusa is más. Huszár Gál használja énekeskönyvében - megfigyeltem - vegyesen, hol a sajátságos himnusza, hol cantiora. A név később általános lett a protestáns liturgiában. Tudtommal ma is szerepel; ma természetesen semmi köze sincs a régi graduálok sajátságos - középkori értelemben használt - himnusz-műfajához.

A következő megfigyeléseket tettem erre vonatkozólag: himnusznak nevezik a graduálok általában azokat a darabokat, amelyekben él a középkori hagyomány, szorosabban a középkori himnusz-hagyomány. Olvasásuk közben önkéntelenül középkori himnuszt érzünk bennük, annak a műfajnak formáját, hangulatát, tárgyát,

béosztását, még ha nem is tudjuk megállapítani középkori eredetét. De a műfaj stílusa a latin vagy kódexbeli magyar himnuszok stílusa, hangulata. Fontos megjegyzés, hogy hymnusz-műfajra gondolunk! Még pontosabban: a középkori hivatalos liturgiában szereplő hymnusz fogalma fedi még itt is a hymnusz fogalmát. Ehhez az is hozzátartozik, hogy mindegyik versszaknak ugyanaz a dallama. S ez a graduálokban is teljesen érvényes.

Fontos volt hangoztatnunk, hogy a hymnusz-műfajra gondolunk, mert szerepel^{nek} a graduálokban a cantiók közt is olyan alkotások, amelyekben középkori anyagra ismerünk. Pl.: az Eperjesiből idézek énekeket, amelyek versformában vannak írva, a középkornak és a mai katolikus egyháznak is kincsei, mégsem hymnuszok, hanem csak cantiók:

Eperjesi 151.1.: Zengjen nagy dicsérettel
felírás: Resonet in laudibus

151.1.: Az vigasságos időben
In dulci júbilo

255.1.: Dicsősség és dicséret
Gloria laus et honor

68.1.: Boczátz a Szüzhöz
Mittit ad Virginem.

Ez a pár példa is fényt vet a nagy kü-

lönbségre! Negatív meghatározást próbálok inkább adni. Nem himnusz, hanem a másik csoportba tartozik: elbeszélő jellegű verses ének. Pl. egy darabban az Eperjesiben leírja, hogyan jöttek el imádni a háromkirályok Krisztust. A himnusz nem ilyen elbeszélő jellegű verses ének, a másik csoportba tartozik, amelyben eléggé szubjektív, egyéni a hang, inkább az ünnep költői hangulatát festi és az érzelmi tartalmat hangsúlyozza. Az elbeszélő jelleg és az érzelmi, szubjektív hang is jól megfigyelhető éppen az említett pár középkori eredetű énekben is! Egészen más világ ez, mint a himnuszok világa.

A himnusz sokkal objektivebb. Mindig érződik benne, hogy ez a közösség hangja. Nem elbeszélő jellegű, sokkal dogmatikusabb. Úgy értem ezt, hogy egy hitigazságot, pl. megváltás, vagy egy tényt, pl. Krisztus születése, vesz tárggyul. Ezt nem elbeszéli, hanem csak rögzíti, levonja következményeit, megmondja, mit jelent ez nekünk. Azután hálával, köszönettel eltelve dicsérni, köszönni kezd a közösség nevében. Sokszor még az égiek, továbbá a Biblia nevezetes személyeit is belevonja ebbe a

dicséretbe, hálaadásba. Sokszor belevonja a közösség kérését/de nem szubjektív, egyénies színű kérést, hanem az üdvösségre vonatkozó és a himnusz témájával összefüggő közösségi kérést/. Végül a középkorhoz teljesen alkalmazkodva, szinte kivétel nélkül záróverse az u.n.doxológia: ez a középkori himnuszok hivatalos záradéka. A Szentháromság személyeinek dicsérete a legkülönbözőbb fogalmazásban. De tartalmuk mindig a "Gloria Patri", magyarul ismeretes "Dicsőség az Atyának" stb. De csak tartalmuk, mert ez a forma így nem szerepel.

E szerint is érthető, hogy a himnuszfordító, -átdolgozó, -újraaköltő vagy önállóan alkotó protestáns költő a himnuszoknál bizonyos mértékig kötve volt. Ezért ezek a himnuszok még inkább névtelenek. Utánanézttem a szerzőségi kérdésnek, de egyelőre teljes a homály! Talán sikerül még némi fényt deríteni a kérdésben: mennyi az önálló alkotás? kik a fordítók, stb.? vajjon Sztáraiék munkája ez is, vagy névteleneké? Nem tisztázott és szerintem nem is könnyen tisztázható s nem is pontosan bizonyítható kérdések ezek.

Mondanivalójukat vizsgálva, első kérdé-

sünk: Mi a tárgyuk? Erre vonatkozólag sok esetben a himnuszok felírása is útbaigazít. Általános ezeknél a magyar himnuszoknál, hogy latin felírást olvashatunk felettük, amelyben egy ünnepet vagy imaórát jeleznek. Ez adja rendeltetésüket és természetesen tárgykörüket is. Ezek a fölírások még legtöbb esetben a középkor hagyományát tükrözik. Aránylag kevés himnusz szerepel felírás nélkül. Gyakran nem külön-külön szerepelnek felírással, hanem egyes graduáloknál találunk felírást, utána a hasonló rendeltetésűek már nem kapnak, de sorban következnek utána.

Tárgy szerint a következőkép oszlanak el:

Adventi	8,	Virágvasárnapi	1,
Karácsonyi	10,	Húsvéti	15,
Vizkereszt	3,	Húsvéti idő hétköznapi	1,
Vizkereszt utáni	6,	Mennybemeneteli	7,
Nagyböjt vasárnapi	1,	Pünkösdi	10,
Nagyböjti	10,	Szentháromság vasárnap	6,
Nagyheti	1,	Pünkösöd utánra	1.

Vasárnapi	7,
Matutinumra	7,
Reggeli himnusz	17,
Hétköznapra: a teremtés különböző napjaira	7,
Vasárnapi completoriumra	1,

Áldozásra 2,
Általános bűnbánati 1,
Keresztelő Szt.Jánosról.

Legnagyobb változatosságot e szerint a husvéti, pünkösdi és reggeli himnuszoknál találunk. Ez a nagy szám a költészetre is fényt vet. A középkori anyagban nincs ilyen nagy változatosság./Legnagyobb még a pünkösdben van ma is./ Itt a protestáns költő munkájának nagyobb területét találjuk.

Nézzük, mi a protestáns himnuszköltő vagy -fordító mondanivalója.

Karácsonyról való éneklését lássuk négy himnuszban:

1., Atya Istentől születék... A karácsonynak nem a hangulatfestésével kezdi! Egészen teológiai a mondanivalója: Atya Istentől a világ kezdete előtt született már, Ő az első és utolsó, Ő általa lett és lesz minden. Egészen katolikus dogma: az Igeisten teológiája. Ezután a megjövendőlt gyermekre tér át, aki szüztől és Szentlélektől született váltságunkra: "O boldogságos születés ez hogy ezt a szűz nekünk szülé az mi üdvösségünk az sz.Lélek Istentől es az gyermek lön váltságunk mint megh mondták az Prophetak mind örökkön örökké." /Öreg gr.29./

"Ó boldogságos születés ez", joggal énekli, az üdvösségtörténetet igazi teológiai szemmel élte át. Most fellelkesedik ezen a boldogító igazságon, és a földieket és az eget dicsőretre hívja. Mindenki Benne bizik, és hálát Neki zeng. Egy szó sem esett a jászolban fekvő Kisdedről. Igazi himnikus költői élmény a teológus költő élménye! Ezért igazi himnusz.

2., Az Istentől választott népek. c. himnuszban nem kezdi "in medias res" teológiai gondolattal, mint az előzőben. Örvendezésre és Istendicsőretre hívja egybe először a hiveket, a választott népeket. Ebben az Ige örök születését nem halljuk énekelni. Az egybehívás után hálaadásra szólít föl, mert beteljesült a jóslat és ígéret. Ezután tér át a karácsonyi misztérium éneklésére. Ennek elmondása nem elbeszélő jellegű, hanem csak a nagy boldogító tényeket rögzíti le.

"Mert mikor a tellyességnek
eljuta immár ideje

Isten szerető szent Fiát

e világra el bocsátá" /Eperjesi gr.1221/

Többet nem is mond el, karácsony hangulatát

már nem festi, hanem a misztériumnak ránk vonatkozó boldogító következményeit vázolja.

A himnuszköltő léke ettől nem csupán hangulatilag lesz gazdagabb, hanem a karácsony nagy kegyelmeinek tudatából, átéléséből bizalmat kap. Bizalmának, bátorságának hangja:

"Senki immar az ördögtől
ne fellyen sem a pokoltul."

Aki bizik Krisztusban, bemehet a mennyországba. Itt már a protestáns költő sajátos protestáns hangját halljuk! Nagy lendülettel fejezi be: az irgalmasságért nagy hála jár Istennek.

A két himnusz gondolatban rokon. Mégis két különböző költői lélek megnyilatkozása. Más költői látás mindkettő. De egyik sem szubjektív: a közösség éneke marad, bárki megtalálja bennük lelkének igazi mondanivalóját karácsonykor.

3., Ugyanezt a mondanivalót újra másként fejezi ki a "Mennyből az Ige le-jöve" c. himnusz. Itt különösen azt emeli ki, hogy a földre lejött Ige kiszabadított bennünket a fogságból. A bűnös emberiség szava hangzik ezután: bűnbocsánatot, világosságot, kegyes ítéletet és örök életet kér:

"és légy minékünk eppület
ut, igazság, örök élet
hogy mikor el-jősz itelni
legy kegyelmes Fiaidhoz
és végy minket szent Atyadhoz
életeddel ajandekozz" /Eperjesi,124./

Olyan önkéntelenül hajlik meg az emberiség
ennyi kérés, ajándék után a Szentháromság e-
lőtt és zengi el a dicsőítő doxológiát.

4., Szintén ugyanezeket a teológiai karácso-
nyi gondolatokat mondja el csupán 3 versszak-
ban a "Jó keresztyének, kik vagyunk" c. kis
hymusz. Mégis zárt egység, mintegy megpendi-
tése egy húrnak, amely ha már nem is játsz-
nak rajta, tovább zeng.

"Jo kereszt'enek kic vag'unc
az Istenec halat adg'unc
ki kőn'örülven mi raitunc
szent fiat ada erett'unc." /Apostagi,23./

A következő versszak 4 sora három nagyjelen-
tőségű tényt közöl:

"Szent lelektől fogantatek
Szűz Mariától születek
bűnünkert meg-feszitētek
idvessegűnkert adatek." /u.o./

Ezután már a dicséret következhet, hisz minden lényeges, boldogító eseményt vázolt. Hiányzik belőle az érzelem játéka, mégis gazdag a tartalma, mert sokat és mély igazságokat mutat be költői köntösben, ha a köntös itt elég egyszerű is.

Azért tartom értékesnek ennek a négy himnusznak összehasonlítását, mert ugyanazokat a mély igazságokat négy más költői ruhába öltözteti. Egyáltalában nem mondható szégyennek ez a költői világ, ha nem is szubjektív, egyéni mondanivalójú. Az igazságokból élő lélek költői megnyilatkozásai.

A négy himnusz közül a második, az Istentől választott népek a legjobban közismert, a leginkább közkinccs, mert kilenc graduálban megtaláljuk lényegtelen variációjú szöveggel.

A költői léleknek még változatosabb megnyilatkozását láthatjuk a pünkösdi himnuszokban. A Jöjj el Szentlélek Uristen hat himnusz első sorában benne van, kis változtatással.

A "Jövel szent lélek Ur Isten" a latin Veni Creator gondolatsorát adja magyarul. A Szentlélek teológiai tulajdonságait öltözteti költészetbe: a vigasztaló, aki a kegyelmet

juttatja, aki a szeretet tüzét és a világságot adja. Egy szóval sem beszél pünkösdtörténetéről! Nem is ír le hangulatot, mégis meglehangú az egész alkotás; a lélek, a boldogító igazságokba elmerült lélek most ezeknek az igazságoknak átélése után bizalommal hozzáfűzi kéréseit. Kérései újra nem az egyéni ember apró-cseprő kérései, hanem a nagy dolgok: lelki béke, büntelenség, malaszt, hit és az Isten-ismeret; de legnagyobb kérése:

"Adg' io örömeket adg'ad
keg'elmednek ieles aiandekat
roncz el minden haborusagot
es adg' io bekesseget az mi lelkünknek"
/Apostagi, 39./

Ennek elnyerése tudatában könnyű dicsőíteni a teljes Szentháromságot.

Oly tiszta, átlátszó ez a költészet. Itt a gondolatoknak van súlya, de mégsem száraz teológiai felsorolás!

Egy másik pünkösdi himnuszban a Szentlélek nagy hatalma a költemény ihletője a költő lelkében. Ezen csodálkozik el, de rögtön bünyössége jut eszébe ekkora szeretet láttán. Gazdag költői lélek nyilatkozik meg a következő versszakokra terjedő változatos kifejezésekben,

gondolatokban gazdag, színes kérésekben. Egyik kérése a Szentlélekhez:

"Az igaz hitnek gyömolczét
a szeretet egyesegét
plantallyad mindenöt io hitét
Az Christusnak érdemejért."

De újra: a közösség költője! Visszatérő refrénje: "A Krisztusnak érdeméért".

A bánatos és félelemben vigasztalást kereső emberi lélek szavát szólaltatja meg egy másik pünkösdi himnusz. Ennek nagy kérése:

"Jövel rontz meg, miközötünk
az átkozot gyűlösséget
es tégy minket egyesekké
az Christusnak érdeméért"/Eperjesi, 643./

A Szentlélekhez forduló emberiségnek lehet szebb kérése?

Másként szól, a léleknek másik kapuját tárja ki a Szentlélek előtt a következő himnusz. Ebben a bátorító Szentlélek ereje kapja meg lelkét:

"Tégy minket batorocka
vallasban meg' maradokka
hitben alhattatosokka
ördög' országa rontokka

Mert:

Nálad nélkül semmik vagyunk
mindent is csak tőled varunk"/Csurgoi,29./

A teremtő Szentlélekre gondolás válik
élménnyé egy másik pünkösdi himnuszban: Az ő
erejevel és ajándékaival újuljanak meg a szí-
vek... Aki Istéről, az isteni személyekről
kezd énekelni, annak igazán nem nehéz költői
mondanivalót találnia. Csak mélyen hívő és
mély költői lélek kell hozzá, akkor mindig
többet tud meríteni az "Élő Kútforrásból", ahogy
ez a himnusz nevezi a Szentlelket.

A Krisztushoz fordulás, Krisztusba ve-
tett bizalom egyik legértékesebb példája a
"Mindeneknek teremtője" c.himnusz. Bűnös em-
berként lép a teremtő Atyának Fia elé. A bűn-
bánat hangja férfias. Elismeri bűnösségét, de
bizalmát Krisztusba veti. Ezért:

"Halgasd meg mi kerésünket
neked attuk mi magunkat
Atyádhoz hogy bé-vigy minket
hozzá igazgasd utunkat." /Eperjesi,58./

Bizalmának alapja Krisztus megváltói tevékeny-
sége. Ezt idézi maga elé s ennek tudatában nő
bizalma:

"Nincs náladnál több zalogunk
menny országban több gyamolunk..."

Feltűnő, hogyan melegszik állandóan a hang. Az első versszakokban még inkább a megfontolás adta a bizalmat. Most már a szív is kezdi átérezni, mit jelent rábíznia magát Isten Fiórára. Ebben az átélésben, áttüzesedésben a hang is melegebb lesz, odalépna költő az élő Krisztushoz s különböző hasonlatokkal szólítja meg: "Te Jakab lajtorija ...

Te Noe barkajanak ajtaja ...

Te Moyzesnek oltára ...

Az első megszólítás képében Krisztust érzi meg, aki számára az út az Atyához.

A másodikban a bárka ajtaja lelkében Krisztust mint a mennyország kapuját idézi. Krisztusra is úgy tekint az Atya, mint Noéra tekintett a vizözön bűnös emberisége között:

"kit jó szemmel lát az Atya." /Eperj.u.o./

Egy harmadik kép is megjelenik előtte: Moyzes oltára Krisztus is, a bűnösök menedékét érzi meg Krisztusban e kép hatására.

E három kép átélése - igazi elmélkedés! - áttüzesítette már a lelket, nem csoda, ha a hang is meleg...

"buzgó szibül most könyörgünk".

Az áttüzesedett, egyedül Krisztusra tapadt

lélek már keményen követeli a hit ellenségeinek eltűnését is ... egyedül a Krisztust szeretők maradjanak csak meg!

Ez a himnusz tartalmi gazdagsága mellett főként azért értékes, mert megmutatja azt, hogy a himnusznak, noha a közösség hangja is, mégsem kell száraznak, egészen általánosnak lennie, amelyben senki sem ismer a maga belső mondanivalójára. A himnusznak, mint ennek is, éppen az a nagy értéke, hogy tud a szíven keresztül áttüzeledve odalépni Isten elé s mégsem lesz egészen szubjektív, ellágyuló, csak egy-egy ember lelkivilágának tolmácsolója. Klasszikus marad; modern katolikus kifejezéssel élve azt mondhatjuk, igazi "liturgikus szellemű". Stílus szempontjából ez a példa is azt igazolja, hogy gazdag a kifejezésmód a himnuszos világban. Néha egészen egyszerű kifejezéseket használ. Talán hidegnek is érezzük. De tud - ime a példa - fokozással, gazdag tartalmú hasonlatokkal is szólni Krisztushoz, a szív meleg átérzésében. Úgy érezzük, ez a himnusz mély vallási élmény szülötte, mert annyira mély, annyira élményszerű, hogy ha talán verselésében nehézkesnek látszik is,

ezt gazdag mondanivalója elfeledteti velünk. Sőt, úgy érezzük, a mi lelkünk mondanivalóját is énekli.

Végig olvasva a himnuszokat, megtaláljuk bennük az egész kereszténység gazdag hittartalmát: a megváltás, megszentelés nagy művének gazdag tartalmát, költői hangszerelésben. Végig vezet a liturgia egész évén: Advent, Karácsony, Nagyböjt, Húsvét, Mennybemenetel, Pünkösd. Az Istentől élő költő annyi forrást talál, hogy énekelni tudjon és annyi okot talál, hogy hálát adjon a Szentháromságnak.

A vasárnapok himnuszai új színben mutatják be a Szentháromság előtt a hódolatot.

Az emberi léleknek más a mondanivalója a reggeli énekekben, más az esti énekekben. Az egyes napokat, munkanapokat pedig megszenteli, felemeli, értéket ad nekik azáltal, hogy a himnusz mindennap egy-egy más teremtés-napra hívja fel a lélek figyelmét.

Valóban gazdag világ a himnuszok világa irodalmi szempontból is. Annyit szól benne az emberi lélek, annyi elmond Isten előtt! Csak éppen a kicsiny ember apró-cseprő bajait nem énekeli a himnusz. Az Istendicséretre - első-sorban - szolgáló műfaj nem engedi, hogy ma-

gunkba merüljünk. Felemeli szemünket és a léleknek nagy gondolatait szólaltatja meg.

Feltűnő tartalmi szempontból, hogy nagyon kevés helyet találunk, ahol már a protestáns lélek - a katolikussal ellentétes - mondani-
valóját hallanók. Elvértve találunk teológiai-
lag protestánsnak ítélhető kifejezéseket. A
költői lélek természetesen nem érzi a külön-
séget annyira; az ő istenélménye annyira elt-
ölti lelkét, hogy erre nem is gondol.

Protestáns kifejezések:

Az Apostagi, Spáczay, Csáti és Öreg gr.
hozza az "Oh idvességes áldozat" c. himnuszt.
Ennek 3. versszakában halljuk a sajátos
protestáns kifejezést,

"Bizonságot vallast errő teszünk
szent testednek ieg'et ha eszük
ez szent vernek ieg'et iszük
szent halalarol emlekezünk"/Apostagi, 55./

Másutt többször megcsendül a szintén
protestáns teológiai szakkifejezésnek mond-
ható szó,

"Bünösök vagyunk előted
mert nem fogattuk intésed
mi bühönket födezd ell
az Christusnak erdemejért." /Eperjesi,
642./

Sajátos protestáns izü kifejezésként
hat a következő himnuszkezdet is:

"Istentül valasztot népek
gyüllyetek egyben mindnyajan"/Eperjesi,
122./

A kiválasztottságnak ez a hangsúlyozása e
korban vált aktuálissá s természetesen a teo-
lógus protestáns költő szókincsébe is beleke-
rült.

Krisztus szenvedéseinek értékéről énekel
"Az Christusnak diadalma" c. himnusz. Ebben meg-
érezni a bűnbocsátás protestáns felfogását,
amely mint az előző teológiai gondolat, itt
kiélezve érezhető:

"Boldog ember à ki ebben bizik
mert Isten arra nem haragszik
annak büne meg'boczatataték

pokoltul meg'szabadittatik"/Eperjesi, 250/

Ez a fogalmazás protstáns. Majd a középkori
latin és magyar himnuszokkal való részletes
összehasonlítási munkánkban - szt gondolom -
értékes eredményt fog ~~KK~~ nyújtani, ha ebből
a szempontból is megvizsgáljuk az anyagot:
az átmeneti kor protestáns fordítója vagy
költője hogyan alakítgatja a régi anyagot pro-
testáns teológiai szempontból s hogyan fejezi

ki magyarul költő formában is a lényegesen elütő teológiai fogalmakat?

Feltűnhetik, hogy éppen tartalmi szempontot nézve: a szentekről és elsősorban Szűz Máriáról külön nem ismerünk himnuszokat. Szűz Máriáról csak Krisztussal kapcsolatban, de nem önállóan énekelnek. Főként karácsonyi himnuszokban:

Gábrriel angyal ajkára adja a költő a következő meglehangú megszólítást:

"Idvözlegy ugymond tiszta szűz
mert kedvet leltel Istennel
boldog vagy aszszonyok között
mert szülöd az aldot Krisztust"

^Az idvözitöt regenten" c.-ből, Eperjesi, 55./

A középkor hangját érezzük egészen Szűz Máriához a következő Krisztusról írt himnuszban, amelyik így szólítja meg az Üdvözítőt:

"szűznek nemes szép virága."

Egészen a középkor költészettel, hódolattal, melegséggel átjárt hangja ez! A 3. versszak teljes egészében Szűz Máriáról énekel:

"Szűznek méhe nevedék
szüzesége meg tartaték
Isten hatalma jelenék
szüztül és Krisztus születék."

^Jövel népnek meg valtoja" c. Eperjesi, 123./

Csak két himnusz van, amelyben a szentek a fő-téma:

"Szenteknek te vagy Krisztus ékessége"c.

De ebben is igazában Krisztusról énekel. Egy, de csak egy van, a Keresztelő Szent Jánosról szóló, amelyik teljes egészében szentre vonatkozik: az "Ad'gad Ur Isten"c., az Ut que ant laxis c. latin himnusz hatására költött. Azonban csak a Kálmáncsai gr.-ban található, nem közkincs. Tehát tételünket nem dönti meg. Mégis szükítem a tételt: nem találunk, legalábbis ebben a korban, olyan himnuszt, amelyben a szentek segítségét kérnék! S ez szerintem döntő! Éppen ebben látom a fő érvét annak a sokáig vitatott megállapításnak, hogy a graduálok, kezdve a Batthyány-tól, már protestánsok! Toldy Ferenc - úgy látszik - egyáltalán nem vette észre ezt az érdekes dolgot a Batthyány-ban, pedig ennek tudatában valószínűleg nem foglalt volna a katolikus jelleg mellett állást.

Erről a Keresztelő Szent János-féle himnusról még azt jegyzem meg, hogy az egyedüli, amelyikben lényegileg elbeszélő jelleg uralkodik: elmondja életét... De csak ez az egy him-

nusz ilyen jellegű, s ez sem közkincs!

Feltehető azonban a kérdés, mi az oka annak, hogy ez a himnusz egyetlen egy graduálban mégis szerepel? - A Kálmáncsai gr. egyébként már nem is a XVI.sz.kincse, hanem a XVII.sz.-é. Feltűnő, hogy még 1622-ben is be-
leírnak ilyen tartalmú, kifejezetten szent tiszteletére készült himnuszt. Nehéz megfejtetni az okot. Talán külön tisztelete volt ezen a vidéken, a hagyomány tovább élt és a nép még a XVII.sz.-ban is ragaszkodott a tiszteletéhez? Ez lehetséges, hisz az egész liturgikus átalakulásra éppen a lassú átmenet jellemző. Ezt erősíti meg az a graduál-rendelő levél, is, amelyet a graduálokról tárgyaló fejezetben idéztünk. Abból tűnt ki, hogy mily nagy mértékben függött egy-egy vidék, pap egyéni kívánságaitól a graduál beosztása és anyaga. Bizonyára azért irták bele a Kálmáncsaiba ezt a himnuszt, mert annak az egyháznak ez sajátos tiszteletéhez szükséges volt és állandóan énekelték.

3.,

Szövegösszehasonlítás.

Az egyes könyvek összetartozásának megállapításához segítenek a szövegösszehasonlítások. Ennek a problémának megoldása, - hogy melyek vettek egymásból, hogyan vándoroltak a himnuszok, hogyan alakulnak a könyvcsaládok, - szerintem az egyik legnehezebb feladat s valószínűleg legutoljára fog sikerülni. Az anyag számszerű összehasonlítása, szövegösszehasonlítása, nyelvbászati tulajdonságok megállapítása, egybevetése után kapunk csak erre pontos választ. A választ ~~itt még~~ pontosan nem adom meg, ehhez még újabb irányú összehasonlításokra is szükség van.

Példának két leggyakrabban előforduló himnuszt mutatok be.

Az "Atya Istennek egy Fia"c. tiz helyen fordul elő. Az 1. és 2. versszak teljesen egyezik a könyvekben /természetesen csak a szövegre értem, a helyesírás változik/.
3. versszak. Teljesen egyeznek: Eperjesi +

+ Batthyány + Kálmáncsai + Nagydobszai.

3. sorban külön csoportok: Apostagi + Csurgói + Csáti;
Öreg + Bellyei;
Spáczay.

4. sor: csak az Apostagi cseréli fel az igekötőt.

4. versszak. Elütnek: 1. sor: Öreg + Bellyei,

3. sor

4. "

" "

Csáti: szerelmedből
Kálmáncsai: szeretetedből.

5. vsz. Egyeznek, de a versszak az Öreg +
+Bellyei-ben hiányzik!

6. vsz. Öreg + Bellyei elütnek erősen.

7. vsz. Öreg + Bellyei elütnek tartalomban
is: más szöveget hoznak és még egyet
beleillesztenek.

8., 9. vsz. Öreg + Bellyei elüt.

10. vsz. Öreg + Bellyei elüt,

3. sor: Apostagi + Spáczay is!

11. vsz. 1. sorban Csurgói: leg'en.

Allandóan egyeznek: Eperjesi, Batthyány, Nagydobszai és a Kálmáncsai/lényegtelen az eltérés/

Külön csoportokká válnak: Öreg + Bellyei.

Csoportot alkotnak: Apostagi + Csurgói + Csáti,
de az Apostagi + Spáczay is.

Ebből a himnuszból a Batthyány
Nagydobszai } közelséget
Kálmáncsai }
Eperjesi }

és az Öreg + Bellyei közelséget
állapíthatjuk meg.

A "Gonosz kegyetlen Herodes" c.

Nincs meg a Csurgóiban és a Csátiban.

Egyeznek /összes vesszak/: Batthyány, Nagy-
dobszai, Kálmáncsai, Eperjesi,
Apostagi, Óvári, Spáczay, Bélyei.

Az Öreg gr. a rimek kijavítása miatt tér el
valamennyi versszakban.

5. vsz. 3.sor: a Kálmáncsai is eltér, de nem
az Öreg gr. szerint.

Az Öreg gr. egészen elütő szöveget hoz az
utolsó sorban.

Az előző himnuszban felállított közelség
megmaradt a Batthyány
Nagydobszai
Kálmáncsai /önálló a javítás!/
Eperjesi közt.

Változás: az Öreg és a Bélyei gr. nem egye-
zik! A Bélyei ugyanis másolati példány. E-
gyetlen egy önálló szövege vagy eltérő szöve-
ge sincs. Ahonnan másol, pontosan másol. Leg-
többször az Öreg Gr. használja.

A "Jövel Szentlelek Uristen, ki Atyával
vagy egy Isten" c. himnusz.

Nincs meg az Óvárban.

1. vsz. Csak a Batthyány tér el egy szóban,
2. " Egyeznek
3. " 4.sor: Apostagi + Csurgói út el
4. " Egyező
5. " Eltér az Eperjesi, a szótag itt 7
lesz 8 helyett
6. " " Apostagi + Csurgói
7. " " Csátá + Öreg
8. " Egyező
9. " 3.sor: eltér Apostagi + Csurgói
10. " 3.sor: " " + "
11. " Egyező
12. " Eltér az Öreg.

A himnuszban feltűnő az Apostagi+Csburgói
közös eltérése és összetartozása. A Csurgói
az Apostagi szövegét használta. - Eltér az
Öreg Gr. is.

A "Látod Isten sziveinket" c.himnusz
nincs meg az Óvárban.

1. vsz. Eltérő az Eperjesi
2. " Külön csoport: Apostagi + Csáti +
+ Kálmáncsai + Spáczay + Csurgói
3.sor: Öreg + Bélyei

3. vsz. 4.sor: Öreg + Bélyei tér el
4. vsz. " + " " "
5. " Egészen eltér Öreg + Bélyei.

A himnuszban az Öreg + Bélyei eltérése feltűnő, továbbá az Apostagi + Csáti + Kálmáncsai + Spáczay + Csurgói közössége is.

A "Mindeneknek teremtőie" c.himnusz hiányzik a Csáti, Kecskeméti és Sárospataki gr.-ban.

1. vsz. eltérő az Öreg + Bélyei
2. " " Öreg+Bélyei+Kálmáncsai+Csurgói
3. " " Öreg+Bélyei+Kálmáncsai
4. " egyező
5. " hiányzik a Nagydobszai + Öreg +
+ Bélyei-ben
6. " egyező
7. " eltérő Öreg + Bélyei
8. " hiányzik Öreg + Bélyeiben
9. " egyezik
10. " eltérő a doxológiában Öreg + Bélyei.

Feltűnő az Öreg + Bélyei eltérése. Szövegük közös. Az eltérés oka főképp a rimjavítás. Feltűnő az /Öreg + Bélyei/+ Kálmáncsai összetartozása.

Közlöm még röviden 15 gyakran szereplő

himnusz szövegösszehasonlításának eredményét.

"Igaz biró nagy Isten" c.

Hiányzik az Óváriban és Bélyeiben.

Eltérők 3 esetben: Öreg Gr.

1	"	Batthyány + Eperjesi
1	"	Kálmáncsai

"Istentül választott népek" c.

Hiányzik a Csáti, Kecskeméti, Bélyeiben.

Eltérők 6 esetben: Öreg /önállóan/

2	"	Eperjsi + Öreg
1	"	Apostagi + Öreg
1	"	Apostagi + Öreg + Csurgói

Az Öreg valószínűleg az Apostagi szerint is javított.

"Jer hirdessük mi Urunknak" c.

Hiányzik a Csáti, Sárospataki, Kecskeméti és Bélyeiben.

Eltérők: 3 esetben

		Öreg önállóan
1	"	Apostagi + Öreg
2	"	Eperjsi + Öreg
1	"	Apostagi + Eperjesi
1	"	hiányzik vszak Spáczay+Öreg
1	"	" " Nagydobszai
1	"	" " Kálmáncsai
1	"	" " Öreg
1	"	Óváriban hiányzik vszak.

Ebben az Öreg önállósága, a Nagydobszai + Kálmáncsai és Apostagi + Eperjesi összetartozása említésreméltó.

"Jövel népek megváltója" c.

Hiányzik a Csáti, Sárospataki, Kecskeméti, Bélyeiben.

Eltérők 2 esetben:	Öreg
1 "	Eperjesi+Kálmáncsai+Öreg
1 "	Batthyány
1 "	Apostagi + Csurgói
1 "	Kálmáncsai
1 "	Apostagi + Öreg.

Ebbenfeltűnő az Öreg eltérése, és az Apostagi + Csurgói összetartozása.

"Keresztyének serege" c.

Hiányzik a Csáti, Óvári és Kecskemétiben.

Eltérnek 6-szor	Öreg
1-szer	Eperjesi + Öreg
1 "	Batthyány + Apostagi
1 "	Csurgói

Feltűnő itt az Öreg eltérése,
a Batthyány + Apostagi összetartozása.

"Könyörögjünk az Istennek" c.

Hiányzik az Apostagi és Óváriban.

Eltérők 3-szor az Öreg
1-szer Kálmáncsai + Csurgói

Feltűnő az Öreg eltérése.

"Tellyes é széles világon" c.

Hiányzik a Csáti és Kecskemétiben.

Eltérők 5 -ször az Öreg
1 -szer Apostagi
1 -szer Eperjesi
2- szer Csurgói.

Feltűnő az Öreg eltérése,
a Csurgói eltérése
az Apostagi eltérése.

"Oh mennyei szent Atyánk" c.

Hiányzik az Óváriban.

Eltérők 3 -szor az Öreg
1 -szer Apostagi + Csáti + Kál-
máncsai + Batthyány
1 " Apostagi + Csáti +
+ Batthyány
1 " Nagydobszai + Batthyány +
+ Apostagi.

Feltűnő az Öreg eltérése,
a Batthyány + Apostagi + Csáti + Nagydobszai
összetartozása és rokonsága Batthyány-val.

"Felséges Atya Ur Isten" c.

Hiányzik az Óváriban, Bélyeiben.

Eltérők 2 -szer Apostagi
3 -ször Eperjesi
1 -szer Eperjesi+Apostagi+Spáczay
1 " Csurgói
1 " Csáti

Feltűnő az Apostagi + Spáczay + Eperjesi

összetartozása.

"Halgassuk figyelmetessen" c.

Hiányzik a Sárspataki, Csáti, Óvári, Kecskeméti gr.-ban.

Eltérők: 1 -szer Eperjesi
1 " Apostagi
1 " Apostagi + Eperjesi + Öreg + Csurgói.

Feltűnő az utóhbi csoport összetartozása két szoron keresztül

"Csillagoknak teremtőie" c.

Hiányzik a Sárospataki, Csáti, Kecskeméti, Bélyeiben.

Eltérők: 4 -szer Öreg
3 -szor Öreg + Apostagi.

Feltűnő az Öreg eltérése, forrása - ugy látszik - az Apostagi.

"Az idévezitőt régan ten" c.

Hiányzik a Sárospataki, Csáti és Kecskemétiben.

Eltérők: 4 -szer Öreg
3 -szor Eperjesi + Öreg
1 -azer Spáczy.

Feltűnő az Öreg eltérése és az Eperjesivel való közössége.

"Az ejtázakai setétség" c.

Hiányzik az Apostagi, Óvári és Kecskemétiben.

Eltérők: 4 -szer az Öreg gr.

1 " Spáczy + Öreg

Feltűnően eltérő az Öreg, forrásul a Spáczyt is használja.

"Az világnak fényessége" c.

Hiányzik: Óvári, Csáti és Kecskemétiben.

Eltérők: 2 -szer Öreg

1 " Kálmáncsai

1 " Eperjesi

1 " Batthyány + Öreg

1 " Apostagi + Öreg

Feltűnő az Öreg gr. vegyes forráshasználata.

"Meñek és földnek nemes teremőie" c.

Hiányzik az Óvári, Bélyei és Csátiban.

Eltérők: 1 -szer Csáti

1 " Eperjesi

1 " Kálmáncsai.

Feltűnő kivételesen az Öreg egyezése.

-:-

A 2o leggyakrabban előforduló himnusz szövegösszehasonlításának eredményét a következőkép látom:

1. Világosan kitűnik az összehasonlításokból is, hogy az Öreg Gr. szerkesztői önállóan dolgoztak. Mégpedig különböző köny-

vekből vették a számukra legmegfelelőbb szöveget, máskor pedig teljesen önállóan alkotnak sorokat.

2. Még a részletes, alapos szövegvizsgálat sem tudja egészen pontosan összeállítani a graduál-rokonságokat. Harsányi Istvánnak ez az értékes terve nem könnyű feladat. A graduálmásolók ugyanis - a szövegvizsgálat alapján is észrevehető - nem úgy dolgoztak, hogy egyszerűen lemásolták egy-egy graduál anyagát. A megfigyelések alapján kimondhatjuk, hogy nem csupán Geleji Katona dolgozott úgy, hogy különböző könyvekből állította össze anyagát, hanem a többi másoló, graduálszerkesztő is. Még a szövegvizsgálat sem döntötte meg a közös anyag alapján felállított általános graduál-rokonságot:

Batthyány + Apostagi + Ráday + Nagydobszai + Sárospataki + Csáti + Kálmáncsai között.

Ezek állnak leginkább közvetlen rokonságban. De itt sem jelent a rokonság pontos egyezést. Távolabbi rokonság ezekhez ill. a Batthyány-hoz:

Spáczay, Csurgói, Kecskeméti, Eperjesi, Óvári.

De ezeknek az egymáshoz való rokonsága nagyon laza, talán egyik-másiknak közvetlenül semmi köze egymáshoz, nem is jelölöm + - tel.

Leginkább önálló az Öreg Gr. és a Bélyei gr. Ezeket nem is sorolom a rokonságba, mert az Öreg Gr. teljesen önállóan dolgozik. De kettőjük között már feltűnő a rokonság.

4.,

Nyelvészeti megfigyelések.

A 13 kéziratos és 1 nyomtatott graduál helyesírását vesszük most szemügyre. Mint már az előbbi fejezetekben megállapítottuk /a könyvek ismertetésénél/, az anyag egy részét a XVI.sz.-ban, nagyobb részét már a XVII.sz.-ban írták le. Mindkét század kéziratos és nyomtatott műveiben, kódexeiben általában nagy ingadozás és bizonytalanság vehető még észre. Ez érthető, mert a mai helyesírás csak a XVIII.sz. végére állapo-

dik meg egységes jelölési rendszerben és kezd ez általános lenni.

A graduálok hangjelölési rendszerének vagyis helyesírásának jellemzéséhez a pontos leírás itt nem elegendő. Itt is, mint a nyelv hangalakjainak vagy a szavak jelentésfejlődésének vizsgálatánál történeti magyarázatra van szükség. Ez a módszer itt is igazán beválí, a nyelv hangjait jelölő betűk alkalmazásának vizsgálatánál.

A XVI.sz.-ig /a kezdetek kérdését most nem vesszük figyelembe/ két kb. egységes helyesírás nyomai látszanak a kódexekben: az u.n. kancelláriai helyesírás és a huszita v. cseh helyesírási reform nyomai. Az előbbi a XVI.sz.-ban még egyedül áll, de a XV.sz.-ban az utóbbi is osztozik vele területben.

A XVI.sz.-ban a reformáció a könyvnyomatással együtt több új jelölést alkalmaz, de vegyesen felhasználja még az előző két rendszer jelölési formáit is.

A XVII.sz. a katolikus visszahatás kora. Mint a XVI.sz.-ban a reformáció, most a katolikizmus is rányomja bélyegét sajátosan a kor helyesírására is. Mai helyesírásunk ezt a

XVII.-XVIII.sz.-i katolikus helyesírást tükrözi.

Fő jellemzői a katolikusnak:

a k hangot mindig k -val jelöli, szemben a prot. c jelöléssel;

az sz hang = sz; s = s; z = z; zs = zs;

c = cz; cs = ts és cs.

Másik jellemzője az elemező helyesírás, amelyet a jezsuita Révai vitt diadalra, szemben a régebbi fonetikus kiejtés szerinti helyesírással.

Ezek előrebocsátása után a következő megfigyeléseket rögzítem:

A legrégibb /1541-1553./, a Batthyány Gr. még nem jelöli a hosszú magánhangzókat. Ebben a kancelláriai helyesírás követője. A palatalizált hangok, a gy, ty, ly jelölésében a cseh helyesírás lágyító jelével, a g, t, l mellé fölül odairt ' jellel él. Ugyancsak huszita jellegű az ö és ü hangoknak az o és u fölé tett kis ^e betűvel való írása.

Tartalmi és anyagi szempontból való egyezések a Batthyány Gr. rokonságába, közelségébe vonják a Nagydobszai, Csáti, Apostagi, Óvári, Spáczay, Kálmáncsai és Csurgói kódexeket /általános jellegzetességük szerint/.

Vajjon a helyesírásról is lehet-e állítani, hogy az első forrásnak, a Batthyánynak, csak átvétele? Megfigyelve az egyes graduálok helyesírását, azt kell megállapítani, hogy igen, leszámítva a nem lényeges eltéréseket. A XVII. sz.-ban írt graduálok is a XVI.sz.-ban általános protestáns gyakorlatot követik. Eltérések csak: ō, ű jelölés helyett

a Csáti: ö, eö, ü;

a Nagydobszai, Óvári, Kálmáncsai, Sárospataki, Kecskeméti: ö, ü;

ez utóbbi ű jelölést is használ;

Apostagi, Curgói, Bélyei: ö, ü;

a Spáczay pedig: eo, eö, ü.

Ez a ˆ jel és a ˆˆ /két pont/ a korábban használt kis e leegyszerűsített alakja.

A Kálmáncsai és Bélyei gr.-ban ö-zó jelleg figyelhető meg. De ez nem helyesírási, hanem nyelvjárási különbség.

Nem említettem még az Öreg Gr. és az Eperjesi gr.helyesírását.

Az Öreg Gr. lényegileg a XVI.sz.helyesírását mutatja. De néha már vesszővel jelöli a magánhangzók hosszúságát; a hosszú é-t pedig így ír: e. Ez is huszita jelölési mód.

Az Eperjesi gr. tünteti fel leginkább a mai helyesírási vonásokat. Míg a vele kb. egykorú Kálmáncsai, Csurgói, Bélyei, Kecskeméti és az Öreg Gr. lényegileg a XVI. sz. protestáns helyesírást követik, az Eperjesi inkább - feltűnő - a Káldi és általában a XVII.-XVIII. sz.-beli katolikus írók helyesírást használja.

A rövid ö, ü mellett jelöli a hosszú megfelelőket is: ó, ű.

Gyakran á, é jelölést is használ és a palatalizált mássalhangzókat ty, gy, ny jellel és a j hangot mindig j betűvel.

Ezt a feltűnő különbséget csak azzal tudom egyelőre magyarázni, hogy ez a graduál egészen más vidéken, főnn Eperjesen készült s úgy látszik, ott már ez a helyesírás uralkodott. Gyulafehérvárott és Dunántúlon pedig még a régi protestáns.

Azt hiszem, a nyelvészeti megfigyelések is sokat segítenek a graduálok összetartozása nehéz kérdésének megoldásában. Olyan nagy az anyag, és egy-egy graduál több graduálból is vehetett. Így nagyon nehéz a helyzet pontos megállapítása.

Verstani megfigyelések.

Az átmeneti kor himnusz-világa verstani szempontból a meg nem állapodottság jellegét mutatja. Ez egyébként más verses műfajokban is észrevehető jelleg, tehát nem csodálkozhatunk felette.

A fordító, a költő nem alkalmazkodik állandóan pontosan a himnuszon uralkodó versformához. Nem csodálkozhatunk, ha az Öreg Gr. szerkesztői egyik feladatuknak éppen a versek kijavítását tartják.

Még pontosan meghatározható szótagszámu, sorfajú himnuszokban is sok szótagszám-hibát találunk, amelyeket nem lehet szándékos változtatásoknak tekintenünk. Sokkal szabadabban bántak a sorokkal. A pontatlanság^{nak} -véleményünk szerint - oka a másolgatás is. Ezekben a graduálokban is észrevehető ez a középkori hiba. Kézírással terjed tovább, egy-egy másoló könnyen követ el hibát írása közben. Ez annál is könnyebben megtörténhetett, mert nem a

versformák pontossága érdekelte elsősorban. Sőt, azt hiszem, irodalmi szempontjai a könyv leírása közben egyáltalán nem voltak. Liturgikus szempontok vezették, neki énekekre volt szüksége, a tartalmat figyelte, nem a műformát. Ez érthető is. Különben is, a másoló nem okvetlenül irodalmi ember!

Azoban azt is észrevettem, hogy a gregorián kötetlen ritmusú dallama is befolyásolta talán e szótagi pontatlanságot. A gregorián melódia eltúrte egyes helyeken pl. a 8 szótag helyett a 7-et is. Egy-egy neuma beiktatása vagy törlése nem volt nehézség, hisz a gregorián szabad ritmusa ezáltal még nem vesztett semmit ritmikus felépítésében: egy ritmusidőben 2 vagy 3 hang szereplése nem okoz változást. Ez mindenesetre szabadabbá tette a fordítót vagy költőt, aki nem a dallamtól függetlenül költötte vagy fordította a himnuszot. Ő éneket és nem költeményt alkotott. A kérdést még alaposan át kell vizsgálnunk, s verstani szempontból értékes tapasztalatot fog nyújtani a szövegeknek a dallamokkal ilyen szempontu vizsgálata.

A kérdés jelentőségének bizonyítására

egy példát mutatok be kottaképek és szövegek összehasonlításával. Egységes, egyszerűsített hangjegyzelést használok. Kulcs: f¹.

1. sor

Sárospatari gr: 29 l.
 Hal-gas megh min- ket de 'st teu

Öreg gr: 67 l.
 Hal-gas megh min- ket de 's- teu

Bregrián dallam (vaticáni)
 Au- di be- nig- ne con- di- tor

2. sor

Spatari:
 ke- g'les A- #'auk 's mi meg' val- tunk

Öreg:
 te- kints re- ault ke- gyel- mes- sen

Öreg:
 nostras pre- ces cum fle- ti- bus

3. sor

Spatari:
 es ie - - - len va- lo ma- pon

Öreg:
 es ez je- len va- lo ma- pon

Öreg:
 In hoc sa- cro je- ju- ni - o

4 sor

Sárospataki gr.:
ius - son e - szed - ben ko - rot - ge - sünt

Óreg gr.:
kő - nyírt - ge - sünt kor - zad jus - son

Gregorián:
Fu - sas quad - ra - ge - na - ri - o.

A gregorián szöveg szótagszáma állandóan 8.

A Sárospataki gr./XVI.sz.végéről/ szövegé-
nek szótagszáma a kor többi graduáljának mód-
ja szerint változó. Ebben az összehasonlításra
szánt versszakban 8, 9, 7, 9 a szótagszám./Ez
a dallam és szöveg az általános a XVI.sz.-i
graduálokban!/
/

Az Óreg Gr./1636/ szintén 8 szótagú mind
a 4 sorban. /Tudjuk, hogy Geleji a verstani he-
lyességre nagy gondot fordított!/
/

Tehát ez a két protestáns himnusz egymás-
tól különböző szótagú, pedig ugyanabból a dal-
lamból származnak, hisz az összehasonlításból
világos, hogy a gregorián dallam a gerince
mindkettőnek.

Nézzünk rá a dallamokra!

Az 1.sor nem okoz problémát, mindkét gra-
duál ugyanazt a szöveget és dallamot hozza.

A 2. sor már figyelemreméltó. A dallam mindkettőben pontosan ugyanaz. /A kettős kótták dallam szempontjából a Sárospatakinál nem jelentősek./ Mégis a Sárospataki szótag-száma 9, az Öregé 8. Az Öregnek a versjavítása úgy sikerült, hogy a Spataki "és mi" két szótag felett szereplő két hangot egy szótag fölé helyezte s a dallam és ritmus sérelme nélkül létrejött a 8-szótagos verssor.

A 3. sor-ban a Spatakiban van kevesebb szótag: 7. Az Öregben viszont 8 szótagot olvashatunk. Ennek elhelyezése sem okoz gondot, mert az ő dallamvariánsa éppen 8-szótagú szövegnek felel meg, s közelebb is áll a latin szövegű gregoriánhoz. Sem dallam, sem ritmus lényegesen nem változott ezzel.

A 4. sor: A Spataki dallam mintájára 9-szótagú szöveget tudott költeni a fordító. Az Öreg mintája ismét 8-szótagúnak felel meg. A szótagkülönbség által okozott dallambeli elváltozást megtaláljuk. A Spataki "könyörgesünk" szavának kö feletti hangja hiányzik az Öregben. Ez amúgyis többlet/felesleges többlet/ a gregoriánhoz mérve, mert ott sem szerepel ismételve ez a d hang: tehát dallamban sem, ritmusban sem okoz különbséget.

Ugy látszik, a XVI.sz.-i könyvek a gregorián mintát nagyon szabadon használták, vagy fordítva, az ő gregorián dallamuk volt romlottabb variáns, amelyhöz a magyar fordító volt kénytelen a szótagszám rovására alkalmazkodni. A hatás - úgy vélem - kölcsönös volt. A fordító és a dallam is hatott egymásra. Nehéz egyelőre megállapítani, vajjon a fordító előtt fekvő dallam készítette-e őt, hogy fordítás közben a szótagszámot a dallam szerint alakítsa, vagy ellenkezőleg, a protestáns fordító alkotott-e himnusz-sorokat, amelyekben nem ügyelt pontosan a szótagszámra és a dallamot alakította hozzá ő maga vagy énekhez értő ember?

Mindenesetre ez a példa bizonyítja, hogy jogos a feltevésünk: A szótagszám pontatlanságában szerepe van a gregorián szabadritmusú dallamának is és a vizsgálatnál a dallamra is tekintettel kell lennünk.

A himnuszok verstani szempontból a következőkép oszlanak el: a 125 himnusból

4-soros, 8-szótagú 92 himnusz. Ez azt jelenti, hogy a többség ebbe a fajtába tartozik. Ezt a megállapítást úgy kell értenünk, hogy ez a jelleg uralkodik ezekben a

hymuszokban. Hiba, pontatlanság ugyanis elég gyakori 1-1 sorban. Ezek a 4-sorosak nagyobb részben az ősi nyolcas típusba tartoznak, de az ambroziánusból is van köztük. Pl.:

"Immáron az nap feljövén
könyörögjünk az Istennek
hog' mind az egész napon
büntül minket meg' őrizzen. stb.

/Eperjesi 718.1./

Teljesen követi verstanilag a középkori megelőjét, az ambroziánus iam lucis orto sidere c. himnuszt.

Az ambroziánus iambikus jellegét igyekszik éreztetni. A 3. sor - első pillantásra is látszik - nem teljes, mert a 8.-ik szótag hiányzik. Így az iambikus hullámvázis is csonkán végződik. Az ősi nyolcastól, 4/4 -től megkülönböztető 5/3 metszet-elosztás kivehető belőle. Pl.: 1. sor feljövén

2. " Istennek

3. " napon

4. " őrizzen.

Horváth János említi, hogy ezek az iambus „illuzióját keltik a kellő helyre tett metszeten / 5/3 / kívül azzal, „hogy egy vagy több

oly szótagra, mely páros sorszámú helyen áll, hangsúlyt juttatnak." 23.)

Itt a példánkon is megfigyelhető és igazolható ez az állítás:

1. sor: az, feljöven
2. "   Istennek
3. "   mind egész napon
4. "   örizzen

Bemutatok még egy példát, amelyben nincs szótagszám-hiba s eléggé kitűnik az ambroziánus jelleg:

- Atya Istennek / igéje
örök Atyatul / ki jöve
ki è világra / születék
idő utolsó / részében

Megjelöltem benne a metszetet; szabályosan 5/3. Találunk benne páros helyen magyar szerinti hangsúlyt, amely ezeknek a magyarosított ambroziánus verseknek sajátja lett.

A 8-szótagú versformák között találunk a 97 4-soroson felül négy darab 6-soros 8-szótagú formát is. Pl.:

- Jer dicsérjük keresztyének
az Ur Istent ki mi nekünk
à Krisztusért kegyes Atyánk
Ótet hijjuk segetségül

mert ő nekünk meg' ígérte
hogy meg' halgat nem utal

/Eperjesi 40.1./

Itt azonban a metszet 4/4, nem ambroziánus
jellegű. A

A nyolcas szótagunak találni különböző
kombinációit is.

6-soros , 8, 7, 8, 7, 8, 7 szótag válto-
kozású. Ezt mint 8+7 összetételt "nagy poli-
tikus"-nak is nevezik.

Erre példa a Pange lingua c. himnusz
prot.graduálbeli megfelelője:

Jer hirdessük mi Urunknak
nagy dicső bayvivasat
Es mondg'uk meg sz: halalat
mondg'uk meg' nyereségét.
Mert áldozot és meg'váltot
è vilagnak meg'valtoia.

/Eperjesi 101.1./

Azonban a magyar fordítás nem alkalmazkodik
szigoruan a 8-7 váltakozáshoz. Többször talá-
lunk 7-es sorban 8-as szótagszámot. 8

Nyolcas kombinációt találunk olyat, a-
melyben az utolsó, vagyis a 4.sor 8-szótagos.
Az előző három sor igen változó. A szótagszá-

mok ezekben a sorokban 11-16 között ingadoznak. Ezek a hosszú sorok állandóan két részre oszthatók különböző módon elhelyezett metszettel. A metszetek rendkívüli változatossága figyelhető meg: 6+5 -tól 9+7 -ig csaknem minden lehetséges összetétel szerepel a "Mostani ékes idnep" és "Mostani nag' idnep" c. himnuszokban. Legtöbb a 12 és 13 szótagos sor.

Mostani nag' idnep és ez jeles örömek
keszerejték lelkünket dicséretet mondani
mikor a mi Urunk kegyes itelő bíró
magas mennyeiben fel mene.

/Eperjesi 224./

A nyolcas kombináció más fajtája:
8, 8, 10 szótagos, 3-soros versszakokban.Pl.:

Iesus Christus egy mesterünk
mennyei szent bölcseségünk
es nekünk bizonyos idvössegünk.

/Öreg Gr.192./

Nyolcas kombináció a következő példa:
Jövel szent Lélek Ur Isten
latogasd meg'hiveidnek elméjét
tölcz be menyei malasztal
te töled teremtetet szívöket.

/Eperjesi 249./

Ebben a könyvben ez a himnusz tovább váltako-

zó szótagszámu. De csak a 2. és 4. sor különböző és folyton változó: 11, 10, 9, 8, 7 szótag között. Az 1. és 3. sor állandóan 8 szótagú!

Viszont az Apostagiban az egész himnusz végig 8 szótagos. Igaz, itt a gregorián dallam kissé szegényebb az Eperjesi dallamánál. Mert az Eperjesinél csaknem a középkori dallam olvasható, nagyon kevés változtatással.

Ismét más 8-as kombináció található az Öreg Gr.-ban: 10, 10, 8, 10 szótagos:

Az bűnök távul legyenek tőlünk
az jó élet nevekedgyek bennünk
az Christusban valo hitből

mellyet kel keresni tiszta szivből.

/Öreg Gr.52./

Az a különös, hogy a 3. sor 8 szótagszáma helyett a többi kéziratot graduál 6-szótagos sort hoz:

"az Christusbéli hittet" /Eperjesi 225./

A további versszakokban a forma általában a 10, 10, 8, 10. Természetesen eltérés akad, de a versszakok többsége őrzi ezt a jelleget.

Gyakori versformája a graduáloknek a 11, 11, 11, 5 szótag felépítésű sapphikus jellegű versszak. De a graduálok a 11 szóta-

gos sorokban az 5/6 -os metszetűt használják; a 6/5 metszetűre nem találtam példát. A sapphikus jelleg természetesen csak a szótagok számára vonatkozik a magyarban. 13 ilyen felépítésű himnuszt találtam köztük, pl.:

Idvözleg* Christus ez vilagnak Ura
Atya Istennek szerető szent Fia
Bűnös népeknek ki vagy bizodalma
es vigassaga /Csurgói 40./

Találtam 5-soros versszakú himnuszt is az Eperjesi gr.-ban /654./. Ebben kb. ez a szótagfelépítés: 10, 10, 10, 10, 6. Itt a 6-os szótagszám állandó, az 5. sorban, a többi sorban csak a többség 10-es, de van 8, 9, 11-es szótagszámú sor is:

Az szent Lelek Istennek malasztja
az Istennek akarata
Christus Jesusnak szép ajándéka
minden sziveknek nag' io biztatoja
és batoritoja. /Eperjesi 654./

A többi himnusz egészen vegyes felépítésű, s nehezen lehet rajtuk valami szótag-szám-gerincet megállapítani. De ez már kevés!

A verstani kérdésekkel kapcsolatban kell szólnunk a rím kérdéséről: igenis, ríme-

ket használnak a himnuszok! De sokszor elvész a rím állandósága, hibás csengéseket hallunk. A legkülönbözőbb rímfajták szerepelnek bennük, de sajnos sokszor hibásan. Van rím bennük, itt az előző példa is mutatja. "Az szent Lelek..." c. himnusz 1.versszakának rimes szavai:

malasztja
akaratya
ajandeka
biztatoja
batoritoja

ahol a 2-2 szélső rímel.

Az Öreg Gr.-tól még független graduálok-ból bemutatom egyik himnusz rímvégződéseit, hogy lássuk, milyen rímeket használtak. A rím-ben egyik legpontosabb himnuszt, "Az Atya Is-tennek egy Fia" c.-t veszem /Eperjesi 711./:

1.vszak: ... Fia	2.vszak: bölcsesége
birója	dicsősege
megváltója	ídvősege
vigasztaloja	szentsege
3.vsz.:mennyekből	4. " érdemekből
kebeliből	cselekedetünkből
ertünk vől	kegyesegedből
bününkből	szeretetből

5.vszak.:

kegyességere
dicsőséggere
szent nevére
részére

6.vszak.:

valtságunkra
vön vállára
halálra
világnak lón ára

7." szent Fia
ajandekot mia
irgalmassagod mia
bününk mia

8. fölséges jóval
minket azzal
gonozsaggal
csalardsaggal

9.vsz. nyugodalmas időt
igaz hitet
szeretettet
tisztá szivet .

Az Eperjesi már 1635-ben feltűnő módon törődik a rímekkel. Ez akkor is kitűnik, ha összehasonlítjuk régebbi könyvekkel.

Az Apostagi, Nagydobszai, Csurgói pl. a 3.versszakban még más sorrendben hozza a sort? "... testet vel ertünk." Ez így nem rimel. A későbbi Eperjesi már erre is gondol. S éppen itt, a ragrímek közt jól esik hallanunk más-fajta rímet is. Igaz, a versszakok többségében csak ragrímek láthatók. A 8.versszak megnyugvást ad azáltal, hogy változatosabbak a rímei.

Mégis az az értéke, hogy az egész himnuszban ügyel a rímelésre.

Ez a himnusz következetesen rímel ugyan, de csak az 1635-ös keletkezésű könyvben levő szövegében. A korábbiak gyengébbek.

A "Jövel Szentlélek Uristen" c. himnusz azonban, amelyik ugyanazzal a szöveggel szerepel a XVI. és XVII. sz.-i graduálokban, még értékesebb példa. Ez ugyanis a XVI. sz.-i könyvekben is egyforma következetességgel rímel. Rímfelépítése: 3 sor rímel, a 4. sor elüt, de ez refrén: "az Christusnak érdeméért".

Az utolsó versszak közös szövege:

Diczősegh Atya Istennek
mi Urunk Iesus Christusnak
és szent Lelek Ur Istennek
Szentharomsagh eg' Istennek.

Az Öreg Gr. 2. sorában:

Fiunak Ud⁸v⁸zít⁸ö⁸nk⁸nek

Egy helyen van csak hiba, de az Öreg Gr. ezt is kijavítja.

E 11 versszakú, igen hosszú himnuszban is a többség ragrím, de több versszakban változatosabb rímeket is használ. Legfőbb értéke, hogy általános a két században.

Az előző himnuszban említettük az Öreg Gr.-t, amely kijavítja az egyetlen rossz rímet. A rímek vizsgálatánál azonban az Öreg Gr.-ra külön tekintettel kell lennünk. Geleji Katona ugyanis az Öreg Gr.bevezetésében arról ír, hogy őna ritmusokat a deák exemplárok után egyező végződésűre igazította ki. Vagyis a ténylegesen tapasztalható rím-hibákat igyekezett kiküszöbölni. Ez igaz is, feltűnően észrevehető ez a törekvése.

Pl. a "Látod Isten sziveinket" himnusz a többi kéziratban rímhibákkal olvasható. Így javítja /a sorok megfelelő utolsó szavait jelzem/:

Eperjesi gr.:

Öreg Gr.:

1.vsz.

1. sziveinket

---- /ugyanaz/

2. alnoksaginkat

erőtlenséginket

3. bünsinket

----

4. kegyelmessegunket

2.vsz.

borulvan

borulunk

szent Atyánk

könyörgünk

büneinket

őket

----

3. vsz.

Lelkednek
szivünket
tegedet
dicsössegevel

elmeinket
sziveinket
-----
nevedet

4. vsz.

szivünket
Ur Isten
szivünkben
nyugodalmat

-----
tegedet
lakodalmat
-----

5. vsz.

Szent Atyank
Christussal
Istennel
örökké

velünk
nekünk
remenyünk
utunk.

Ebben módszere, hogy: csupán szócserét csinál, ha ezzel el tudja érni célját. Máskor az utolsó egy vagy két szó helyett mást vesz, ismét máskor esetleg egész új sort ír. Ez a példa éppen jól mutatja érdekes és hasznos munkáját. A kéziratok - nem csoda - pontatlanok és egyéni alkotások, de a nyomtatott kiadás már fontos, hogy helyes legyen!

A himnuszok az elmondottak alapján egyál-

talában nem mondhatók szegényeknek, és méltók, hogy ebből a szempontból is alaposan megvizsgáljuk őket, hisz két évszázadnak ilyen problémájában megoldásra segítenek.

Befejezés.

A hatalmas himnuszanyag vizsgálata után úgy érezzük, sok értékes tapasztalattal gazdagodtunk. Olyan irodalmi világ tárult fel előttünk, amellyel az irodalmi kutatások általában mostohán bántak, amelyet hagytak homályban lappangani. Pedig ez a nagy himnuszkincs igazán irodalmunk tulajdona, hisz magyar nyelvű himnuszköltészet ez!

Mégis e nagy anyag vizsgálata után is úgy érezzük, hogy még sok probléma vár megoldásra későbbi munkánkban. Hisz e vizsgálatok alapján sem tudjuk még pontosan megállapítani pl. a graduálok rokonságát sem. A háromfajta összehasonlítás közül /anyag, szöveg és nyelvi összehasonlítás/ legtermékenyebbnek a szövegösszehasonlítás bizonyult. Ennek eredménye fejezi ki legjobban az összetartozás minőségét. E szerint pedig a következő közeli rokonság áll fenn:

Batthyány + Apostagi + Ráday + Nagydobozai + Sárospataki + Csáti + Kálmáncsai.

Távolabbi rokonság főleg a Batthyányhoz

viszonyítva:

Spáczay, Csurgói, Kecskeméti, Eperjesi, Óvári között.

Eléggé külön állnak, de egymással kapcsolatuk van: Öreg + Bélyei.

Ezt a szövegösszehasonlítási eredményt - nézetünk szerint - értékesen fogja megerősíteni, esetleg lényegesen módosítani a dallamvariánsok összehasonlítása.

A nyelvészeti megfigyelés eredménye inkább csak jóváhagyta a szövegösszehasonlítás eredményét. Ennek azonban a probléma megoldásában nincs olyan nagy ereje, mint a szövegösszehasonlításnak.

A tisztán anyagi szempontú összehasonlítás inkább a rokonság nyers megállapításához ad motívumokat, de olyan pontosságot nem tud eredményezni, mint a szöveg- és dallam-egybevetés.

A hatalmas anyag ismeretében - ha sok megoldatlan probléma marad is későbbi munkánk számára - irodalmi, liturgiai és zenei szemmel nézve is azt kell megállapítanunk, hogy nagyon értékes kincsek a graduál-típusú énekeskönyvek és az átmeneti kor megértéséhez jelentős segítséget nyújtanak.

E nagy kincsre mi nem tudunk olyan szemmel nézni, mint amilyennel Bod Péter nézett, aki így nyilatkozott ezekről a graduálokról: "Láthatjuk ezen énekeskönyvekből, hogy a reformáció az éneklésben is lassan-lassan ment előre; mert ennek előtte száz esztendővel még voltanak az istentiszteletben az antiphonák, rezponzoriák és egyéb czeremóniás szokások, a melyek már most Isten kegyelméből elhallgattak..."^{24.}

Mi nem örülünk annak, hogy elhallgattak a protestáns graduálok himnuszai és egyéb énekei, mert ezeknek elhallgattatásával megfosztotta szép értékeitől a protestantizmus saját magát is, de a magyar irodalom és egyházi zene világát is.

Jegyzetek.

- 1., Barla Jenő: Irott Gyűjtemények/Kódexek a XVII.sz.-ban. Prot.Szemle 1900, 327.l.
- 2., Idézve: Horváth C.: A Batthyány-kódexről. IK 1905., klny.5.l.
- 3., Rajeczky Benjamin: Középkori Missaleink praefatio dallamai. Magyar Zenei Szle 1941. 235.,241.l.
- 4., Theobald Schrems: Die Geschichte des gregorianischen Gesanges in den protestantischen Gottesdiensten. 12-20 l.
- 5., u.o. 26-27-l.
- 6., u.o. 28.l.
- 7., u.o. 59.l.
- 8., u.o. 80-82 l.
- 9., u.o. 102.l.
- 10., u.o. 104.l.
- 11., u.o. 105-115 l.
- 12., u.o. 83.l.
- 13., Harsányi I.: A Ráday graduál. IK 1926, 231l.
- 14., Toldy F.: A magyar költészet története. 96., 179., 180.l. -
- 15., Varasdy L.: Kéziratos énekeskönyveink. Figyelő 1876. I.158.l.

- Kálmán F.: Prot.Égyh. és Isk.lap
1883. 996.1.
- Volf Gy.: Nyelvenléktár XIV.k.bev.
XVIII.1.
- Szathmáry J.: A Ref.Temp.é.k.tört.
Prot.Szle.1892.,339.1.
- Erdélyi P.: Énekeskönyvek a XVI.
és XVII.sz.-ban. MKSz 1899, 48.,52.,251.1.
- Horváth C.: A Batthyány kódexről.
IK 1905,129.1.
- U.a.: Magy.Kath.énekkölt. a XVIII.
sz.-ig. Spataki Füz.1904, 57.1.
- U.a.: Még egyszer a B.-ről. EPhK
1908, 244.1.
- 15., Varasdy L.: Kéziratos énekesköny-
veink. Figyelő 1876. 104.1.
- 16., Kálmán F.: A debreceni graduálok.
Debreceni Prot.Lap.1882, 63-74 l.
- 17., Tóth J.: A Ráday kódex. IK 1926,106.1.
Harsányi I.: A Ráday graduál. IK
1926.224.1.
- 18., Varasdy L.: Kéziratos énekesköny-
veink. Figyelő 1876, I.159.1.
- 19., Kálmán F.: A debreceni graduálok.
Debr.Prot.Lap. 1882, 18-26 l.
- 20., Toldy F.: A magyar költészet törté-
nete. 185.1.

Erdélyi P.: Énekeskönyveink a XVI.
és XVII.sz.-ban. MKSz 1899, 254.,59.l.

21., Kálmán F.: A debreceni grad. Debr.
Prot.Lap.1882. 37.,91.l.

22., Szathmáry J.: i.m. 324.l.

23., Horváth J.: A magyar vers, 221.l.

24., Idézve Kardos A.: A régi prot.gra-
duálokról. IK 1891, 400.l.

Felhasznált irodalom.

- BARLA Jenő: Irott gyűjtemények/kodexek/ a XVII.sz.-ban. Prot Szle 1900.
- BARTALUS István: A magyar egyházi szertartások énekei a XVI.és XVII.sz.-ban. Pest, 1870.
- CSONTOSI János: A sárospataki ref.koll.könyvtárának kéziratái. MKSz 1881.
- ERDÉLYI Pál: Az apostagi graduál.MKSz 1901.
- HALUSZKA Margit: Az u és o hangokkal kapcsolatos magyar hangtörténeti kérdések megvilágítása a Besztercei, Schlághi és Soproni szójegyzékek alapján. MNy 1943.
- HARSÁNYI István: A Ráday graduál. IK 1926.
- HORVÁTH Cirill: A Batthyány kódexről. IK 1905.
- " - A magyar katolikus énekköltészet a XVIII.sz.-ig. Spataki Füzetek 1904.
- " - Még egyszer a B.-ről.EPhK 1908.
- " - A két pataki graduál. Spataki Füzetek 1905.
- HORVÁTH János: A magyar vers. Bpest.1948.
- KARDOS Albert: A régi protestáns graduálokról. IK 1891.
- KÁLMÁN Farkas: A Batthyány kódexről. Prot. Egyh. és Isk.lap 1883.
- " - A debreceni graduálok. Debreceni Prot.lap 1882.
- " - Az ujnépi énekeskönyv. Magy. Prot.Egyh. és Isk.Figyelő 1879.

- KNIEZSA István: A magyar helyesírás a tatárjárásig. MNy XXIV. és XXV.k.
- " - "Mai helyesírásunk kialakulása" c. 1948 okt.19.-én a M.Nyelvtud. Társ.ülésén tartott előadása.
- PINTER Jenő: Magyar Irodalomtörténet 2.,3. k. Bpest.,1930.
- RAJECZKY Benjamin: Középkori Missaleink protestáns dallamai. Magyar Zenei Szemle 1941.
- SCHREMS, Theobald: Die Geschichte des gregorianischen Gesanges in den protestantischen Gottesdiensten. Freiburg /Schweiz/1930. -Veröffentlichungen der Gregorianischen Akademie zu Freiburg in der Schweiz XV.Heft.
- SIK Sándor: Himnuszok könyve. Bpest 1943.
- SZABÓ T. Attila: Kéziratos énekeskönyveink és verses kézírataink a XVI.-XIX.sz.-ban. Zilah 1934.
- SZABOLCSI Bence: A zene története. Bpest 1940.
- " - A magyar zenetörténet kézikönyve. Bpest 1947.
- SZATHMÁRY József: A református templomi énekeskönyv története. Prot.Szle 1892.
- TOLDY Ferenc: A magyar költészet története. Pest, 1867.
- TÓTH - SZABOLCSI: Zenei lexikon. Bpest 1935.
- TÓTH János: A Ráday kódex. IK 1926.
- TRÓCSÁNYI Zoltán: Régi magyar nyomtatványok nyelve és helyesírása. A M.Nyelvtudomány Kézikönyve I.10.

VARASDY Lajos: Kéziratok énekeskönyveink.
Figyelő 1876.

VOLF György: Nyelvenléktár XIV. Bevezetés.
Bpest 1890.

Tartalomjegyzék.

Bevezetés	1. 1.
I. A protestáns graduálok	9.
II. A graduálok himnuszai	27.
1., Számuk, elosztásuk	27.
2., A himnuszok tartalma	38.
3., Szövegösszehasonlítás	61.
4., Nyelvészeti megfigyelések	72.
5., Verstani megfigyelések	77.
Befejezés	95.
Jegyzetek	98.
Irodalom	101.